

GEÇİCİ KAPAK

*Kapak tasarımı
devam ediyor.*

BİDGE Yayınları

Mekandan İkonografiye Arkeolojik Araştırmalar

Editör: İSMAİL COŞKUN

ISBN: 978-625-8995-62-6

1. Baskı

Sayfa Düzeni: Gözde YÜCEL

Yayınlama Tarihi: 2026-03-25

BİDGE Yayınları

Bu eserin bütün hakları saklıdır. Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncının ve editörün yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Sertifika No: 71374

Yayın hakları © BİDGE Yayınları

www.bidgeyayinlari.com.tr - bidgeyayinlari@gmail.com

Krc Bilişim Ticaret ve Organizasyon Ltd. Şti.

Güzeltepe Mahallesi Abidin Daver Sokak Sefer Apartmanı No: 7/9 Çankaya /
Ankara

ÖNSÖZ

İnsanoğlunun geçmişi anlama çabası, yalnızca toprağın altındaki kalıntıları gün yüzüne çıkarmakla sınırlı kalmamış; aynı zamanda bu yapıların ve eserlerin ardındaki düşünce dünyasını, inançları ve sanatsal ifade biçimlerini çözmeyi de zorunlu kılmıştır. Elinizdeki “Mekândan İkonografiye Arkeolojik Araştırmalar” başlıklı bu eser, mekânın fiziki sınırlarından çıkıp imgelerin ve sembollerin anlamsal derinliğine uzanan bu çok yönlü bakış açısının bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır.

Arkeoloji ve sanat tarihi disiplinlerinin kesiştiği bir noktada duran bu kitap, geçmişin somut mimari kalıntıları ile soyut sanat anlayışı arasındaki güçlü bağı irdeleyen birbirinden kıymetli çalışmaları bir araya getirmektedir. Kitabımızın içeriğinde; antik çağın anıtsal yapılarından olan kalelerin ve tapınakların işlevsel ile kültürel analizlerine tanıklık ederken, aynı zamanda Doğu ve Batı dünyaları arasındaki köklü etkileşimin izlerini süreceksiniz. Bununla birlikte, mezar mimarisini süsleyen motiflerin ardındaki estetik ve sembolik anlam dünyasına ve resim sanatında imgenin sınırlarını belirleyen unsurlara dair yeni bakış açılarıyla karşılaşacaksınız.

Kitabımızda yer alan her bir bölüm, farklı coğrafyaların ve dönemlerin kültürel birikimini kendi bağlamı içinde ele alırken, nihayetinde "insan"ın mekânı ve sanatı nasıl şekillendirdiğine dair büyük resmin birer parçasını oluşturmaktadır.

Bu çalışmanın hayata geçirilmesinde, bilgi birikimleri ve titiz araştırmalarıyla kitaba değer katan, her biri kendi alanında uzman yazar meslektaşlarıma en içten teşekkürlerimi sunarım.

Doç. Dr. İsmail COŞKUN

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

İÇİNDEKİLER

THE PLACE AND FUNCTION OF KEF FORTRESS IN LATE URARTIAN ROYAL ARCHITECTURE	1
---	---

İSMAİL COŞKUN, ÖMER TANYÜREK

AİN DARA TAPINAĞI İLE PRİNİAS A TAPINAĞI ÖRNEKLEMİNDE DOĞU-BATI ETKİLEŞİMİ	17
---	----

LALEŞ USLU AZARAK, BETÜL BALOĞLU

İSTİRİDYE MOTİFİNİN MEZAR TAŞI SÜSLEMELERİNDEKİ ESTETİK VE ANLAMSAL ROLÜ ...	37
---	----

SAHURE YARIŞ

İMGENİN SINIRLARINDA : RESİM SANATINDA ÇERÇEVENİN ROLÜ ÜZERİNE BİR GİRİŞ	68
---	----

YAVUZ ERDİHAN

ÖN ASYA'DA DEMİR ÇAĞI YERALTI ODA MEZAR GELENEĞİNİN ARKEOLOJİK DEĞERLENDİRMESİ	84
---	----

DİLARA DEMİRTAŞ

DOĞU ANADOLU BÖLGESİ HÖYÜKLERİNDE URARTU DÖNEMİ	139
--	-----

YENAL SÜRÜN

BÖLÜM 1

THE PLACE AND FUNCTION OF KEF FORTRESS IN LATE URARTIAN ROYAL ARCHITECTURE

İSMAİL COŞKUN¹

ÖMER TANYÜREK²

INTRODUCTION

The late phase of the Urartian Kingdom is characterized by a large-scale construction program undertaken across the Lake Van Basin, intensifying particularly during the reign of Rusa, son of

¹ Doç. Dr., Van Yüzücü Yıl Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, Orcid: 0000-0001-9265-4949

² Öğr. Gör., Hakkari Üniversitesi, El Sanatları Bölümü , Orcid: 0000-0003-2787-5571

Argiști (Pınarcık, 2014). Major centers such as the Van Plain, Ayanis, Bastam, Karmir Blur, and Adilcevaz Kef Fortress represent key examples of these building activities. These settlements were not solely military in function; archaeological evidence demonstrates the presence of organized architectural planning, including extensive storage areas, columned halls, elephant-footed bases, and architecturally representative units (Bilgiç & Ögün, 1965; Bilgiç & Ögün, 1967). Such features indicate that palace architecture spread across multiple regions during the late Urartian period and that a state-level architectural program was systematically implemented.

Located on a steep massif north of Adilcevaz, Kef Fortress occupies the northernmost section of this architectural network. Its position overlooking the northern shores of the Lake Van Basin enhances its significance along regional transit routes. The topographic fabric of the site, marked by systematically arranged elevated terraces, suggests a coherent upper architectural layout. Early excavations revealed elephant-footed column bases, relief-decorated blocks, pithoi, and parts of the palace complex (Bilgiç & Ögün, 1965). These discoveries provide the foundational dataset for understanding the role of Kef Fortress within late Urartian architecture.

Research on Kef Fortress remains limited. Excavations conducted in the 1960s covered only a small portion of the upper terrace. Although important architectural units were uncovered, the entirety of the architectural sequence was not documented (Bilgiç &

Öğün, 1967). The restricted scope of the excavation reports, the absence of comprehensive plans, and the exposure of only a fraction of the architectural remains have increased the significance of the site within studies of the late Urartian period. Archaeological investigations resumed in 2021, marking the beginning of a second phase of systematic research (Coşkun & Tanyürek, 2024).

Recent fieldwork has incorporated geophysical investigations. Ground-penetrating radar surveys on the upper terrace have identified wall anomalies, areas of architectural density, and linear structural traces (Coşkun & Tanyürek, 2024). These data demonstrate that the architectural features documented in early excavations continue across the upper terrace. The geophysical results indicate that a substantial portion of the terrace is architecturally occupied, reflecting a palace-scale planning concept. (*Işıklı & Sezer, 2022*) This provides a basis for re-evaluating the architectural character of the still-unexcavated sections.

The topographic setting of the site is closely connected with the physical geography of the region. Kef Fortress is situated on the southern slopes of Mount Süphan. The volcanic morphology, stepped elevation gradients, glacial landforms, and visual prominence of the mountain constitute the principal natural elements shaping the surrounding landscape (Kesici, 2022). The mountain's massive volcanic form, visible from extensive distances, likely influenced ancient settlement preferences. This geographic context is essential for understanding both the selection of the site and its

position within the broader architectural program of the late Urartian Kingdom.

This study examines Kef Fortress as a royal center positioned in the northern sector of the Urartian domain during the late period, employing a multidisciplinary approach. It evaluates the architectural organization of the site, the arrangement of the upper terrace, the distribution of structural units, the planning characteristics of administrative spaces, and the role of the settlement within royal architectural traditions (Figure 1).

Figure 1. Southward view of the upper terrace of Kef Fortress.

RESEARCH HISTORY AND STUDY AREA

Scholarly investigations at Kef Fortress began in the mid-20th century. The earliest work consisted of surface observations conducted in the 1950s, while systematic excavations were carried

out during the 1960s. Excavations undertaken in 1965 and again in 1966–1967 focused on limited trenches opened on the upper terrace of the settlement (Bilgiç & Ögün, 1965; Bilgiç & Ögün, 1967). These campaigns aimed to identify architectural units, storage facilities, and the placement of monumental stone blocks on the terrace. The work documented pithos storage areas, column bases, terrace walls, and carved stone blocks. Because excavation areas remained restricted, the entirety of the upper terrace could not be exposed, limiting the reconstruction of the full architectural sequence (Figure 2).

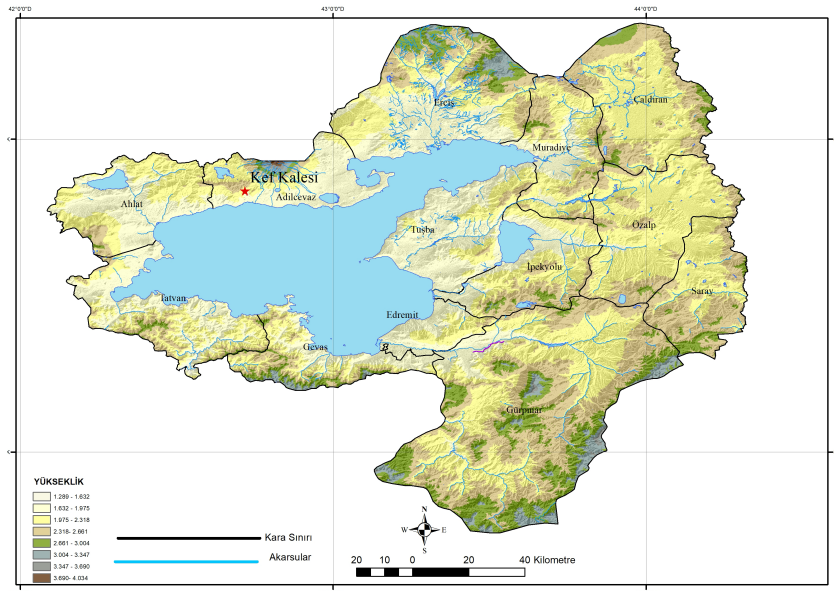

Figure 2. The location of Kef Fortress within the Lake Van Basin.

The publications resulting from these excavations provided valuable data, yet their scope remained constrained. The limited

nature of architectural plans, the incomplete identification of structural connections, and the fact that most of the terrace remained unexplored restricted the interpretive potential of this early research. No further archaeological excavations were conducted at Kef Fortress for several decades, leaving the early data as the primary archaeological reference for the site.

The first modern and systematic investigation at the settlement was the application of geophysical surveys. Ground-penetrating radar measurements on the upper terrace revealed wall traces, zones of room density, and linear architectural features (Coşkun & Tanyürek, 2024). These results demonstrate that a substantial architectural layout exists beyond the areas excavated in the 1960s. The geophysical data provide critical insight into the density and extent of architectural units in unexcavated portions of the terrace.

The study area is situated on a steep volcanic massif north of Adilcevaz. The settlement occupies the southern slopes of an elevation rising to approximately 2,300 meters. The topography along the northern shores of the Lake Van Basin widens the visual command of the site. Valley corridors lie to the east and west, while the stepped elevations of Mount Süphan rise to the north. This setting forms a fundamental framework for evaluating the site's environmental and topographic relationships.

The study area encompasses the upper terrace of Kef Fortress, architectural traces located along the terrace edges, and the broader regional topography required for assessing its visual and spatial context. Together, these components allow the study area to be defined through excavation data, geophysical results, and topographic relationships.

GEOGRAPHICAL AND GEOMORPHOLOGICAL CONTEXT

The northern sector of the Lake Van Basin exhibits a complex topographic structure characterized by high volcanic masses, broad plateau surfaces, and narrow passes. This configuration forms the principal environmental factors influencing the distribution of settlements and patterns of habitation in the region. The volcanic formations rising along the northern shores of the basin have played a significant role in shaping visibility, defensive potential, and transportation routes for ancient settlements. This geomorphological framework also provides a key reference for interpreting settlement patterns around Adilcevaz.

Mount Süphan constitutes the most prominent morphological unit in the northern basin. Its volcanic origin, massive structure, and visibility from extensive distances make it a defining component of the regional topography. The mountain's distinctive characteristics—its stepped elevations, glacial features near the summit, and layered volcanic deposits—are geomorphologically diagnostic elements (Kesici, 2024). These morphological traits

contribute to its influence on perceptions of direction, dominance, and visibility within the surrounding landscape.

The southern slopes of Mount Süphan descend toward the northern shores of the Lake Van Basin, forming a gradient marked by the alternating presence of steep inclines and more level terrace surfaces. The proximity of settlements in Adilcevaz to this terraced system facilitated the use of natural elevations for habitation. The vertical and horizontal sightlines extending from the mountain's southern flanks toward Lake Van provide a broad field of view, offering a topographic advantage that enhanced the capacity for environmental control among settlements in the northern basin.

The northern margin of the basin is intersected by east–west oriented valley systems. These valleys create narrow passes that connect mountainous interiors to the lake shore. In antiquity, such passes served as natural routes for regional movement, making them significant geomorphological features. The topographic corridors extending along these valleys enabled connectivity between the northern basin and areas to the east and west, providing a spatial framework relevant for assessing movement and directional control among settlements.

Dominated by volcanic masses, the region is defined by sharp topographic boundaries created by rock formations with steep faces. These lithological characteristics influenced choices of settlement location; the pronounced elevation differences enhanced

natural defensibility. The horizontal portions of upper terraces provided usable flat areas for architectural planning. Because such terrace surfaces are morphologically constrained in size, settlement plans necessarily developed within limited spatial zones.

The northern shores of Lake Van also reflect transitional climatic characteristics. Volcanic elevations affect wind patterns, moisture distribution, and visibility conditions. The mass of Mount Süphan alters solar exposure during different periods of the year. These climatic and visual dynamics shape how settlements perceive and engage with their environment. The mountain's dominance over the lake basin determines the regional visibility potential of communities situated along the northern shore.

This geomorphological configuration forms the essential criteria for defining the study area. The terraced system along the southern flanks of the volcanic massif, the valley passes, the plateau surfaces, and the slopes descending toward the lake collectively outline the physical framework of the study area. This framework provides the necessary foundation for evaluating the relationship between regional settlements and their topographic setting.

GEOPHYSICAL RESULTS AND ARCHITECTURAL REASSESSMENT (GPR SURVEY)

The ground-penetrating radar survey conducted on the upper terrace of Kef Fortress aimed to obtain data on architectural density and the distribution of wall alignments. Measurements were

carried out using radar antennas operating at multiple frequency ranges, allowing scans at different depths and resolutions (Coşkun & Tanyürek, 2024). This method made it possible to identify the location and spread of architectural units in areas of the upper terrace that have not yet been excavated.

Linear reflections were identified in the radargrams, and these were interpreted as wall traces. Their orientation indicates the presence of parallel or perpendicular architectural lines extending across the upper terrace. Such reflections demonstrate that certain sectors of the terrace contain a dense architectural fabric (Coşkun & Tanyürek, 2024). The continuity of these wall reflections constitutes a technical indicator that the architectural sequence extends over a wide area.

Zones exhibiting high reflectivity values were also identified. These correspond to intersections of architectural units or to wall foundations situated at varying depths. The distribution of high-reflectivity areas indicates that dense structural components are present across multiple sections of the terrace. These results support the interpretation that the structures uncovered in early excavations represent only a portion of a broader architectural complex extending across the terrace.

Horizontal and vertical clusters of reflections were identified in the radar sections. These clusters correspond to room-like units, appearing as radar blocks indicative of enclosed interior

spaces. The density of such reflections suggests the presence of organized room arrangements in specific areas of the upper terrace (Coşkun & Tanyürek, 2024). The continuity of boundary-defining reflections implies that these spaces follow a regular architectural plan.

Low-intensity reflection zones were likewise identified, representing areas with fewer structural components or subsurface materials with weaker reflective properties. This technical differentiation shows that architectural distribution across the terrace is not uniform. Variations in intensity and reflectivity demonstrate the GPR method's effectiveness in defining the spatial extent and density of architectural remains.

Collectively, the GPR data provide a technical dataset indicating that much of the upper terrace is architecturally occupied. The presence of wall alignments, room-density clusters, and contrasting reflection patterns points to the existence of an extensive architectural sequence across the terrace. By furnishing information on architectural units in unexcavated areas, the geophysical results offer essential insights into the overall planning of the settlement.

These geophysical measurements clarify the distribution of subsurface architectural density at Kef Fortress and demonstrate that the upper terrace contains a complex internal organization. The radar data serve as a complementary resource to the limited information obtained from early excavations and significantly enhance our

understanding of architectural planning during the late Urartian period.

DISCUSSION: THE ROYAL CENTER CHARACTER OF KEF FORTRESS

When the architectural units identified in early excavations, the epigraphic evidence, and the geophysical results are considered together, it becomes clear that Kef Fortress functioned as an administrative and representational center during the late Urartian period. Column bases, pithos storage facilities, terraced architectural arrangements, and basalt building blocks are characteristic components of the late Urartian architectural program. Their concentrated documentation on the upper terrace demonstrates that the settlement possessed a systematically organized architectural layout.

Epigraphic evidence provides decisive data linking the architectural units at Kef Fortress to the building program of Rusa, son of Argišti. The terms É.GAL and É a-ši-hu-si inscribed on cuneiform blocks found on the upper terrace indicate the construction of palace-type structures at the site (Salvini, 1998). These designations show that the architectural units were defined within the formal terminology of Urartian monumental architecture. The explicit reference to Rusa son of Argišti confirms that the

construction activity was directly embedded within the royal building program.

The identification of extensive wall alignments and room-density clusters in the geophysical surveys demonstrates that the architectural sequence is not limited to areas uncovered during early excavations (Coşkun & Tanyürek, 2024). The continuity of wall reflections indicates a regular planning scheme. These results support the existence of a large-scale architectural complex extending across the upper terrace, consistent with the planning requirements of an administrative center of the late Urartian kingdom.

Architectural parallels between Ayanis Fortress and Kef Fortress further reinforce this interpretation. The columned hall, storage zones, and terraced layout observed at Ayanis exhibit strong correspondences with the architectural features documented at Kef. These parallels indicate the application of a unified architectural program across different regional centers during the late Urartian period. The use of comparable basalt blocks and similar stone-working techniques at both sites also supports the notion of a shared construction tradition.

The topographic position of Kef Fortress enhances its potential as a regional administrative and symbolic center. Located on the southern slopes of Mount Süphan, the site commands an extensive visual field across the northern shores of the Lake Van

Basin (Kesici, 2024). This position provided an advantageous setting for structures associated with governance and representation. The natural topography aligns closely with the terraced architectural arrangement identified at the site, forming a cohesive environmental and structural framework.

CONCLUSION

The architectural units identified through excavations at Kef Fortress, together with the epigraphic evidence and modern geophysical data, demonstrate the existence of a well-organized architectural complex dating to the late Urartian period. Column bases, pithos storage facilities, terrace walls, and carved basalt blocks documented on the upper terrace constitute independent data sets that reveal the site as a center designed according to a systematic architectural plan. These findings confirm that the characteristic elements of the late Urartian architectural program were implemented at Kef Fortress. The inscriptions preserved on cuneiform blocks from the upper terrace further attest that these structures were constructed within the royal building program of Rusa, son of Argišti.

GPR measurements show that a dense architectural fabric extends across much of the upper terrace. Wall reflections, clusters of room-like units, and variations in reflectivity values indicate that the architectural sequence continues beyond the areas exposed in

earlier excavations. These results provide technical evidence for the application of a comprehensive planning strategy at the site.

Architectural comparisons with Ayanis Fortress demonstrate that the structural features observed at Kef are consistent with the typological elements of late Urartian royal architecture. Columned halls, storage systems, terraced construction, and basalt masonry techniques appear at both sites, reflecting the implementation of a shared architectural program.

Taken together, the data indicate that Kef Fortress functioned as an administrative center constructed under the royal architectural program of the late Urartian period and positioned strategically within the northern basin. The architectural density, structural terminology preserved in the inscriptions, and geophysical findings collectively establish the presence of an extensive and integrated building complex on the upper terrace. Kef Fortress thus represents a clear architectural, epigraphic, and geophysical exemplar of a royal center situated in the northern zone of the late Urartian Kingdom.

References

- Bilgiç, E., & Öğün, B. (1965). Adilcevaz'da İkinci Mevsim Kazıları 1965. *Türk Arkeoloji Dergisi*, 22, 120-122. <https://izlik.org/JA99AY35BS>
- Bilgiç, E., & Öğün, B. (1967). 1967 Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları. *Türk Arkeoloji Dergisi*, 25, 48-52. <https://izlik.org/JA75EH64LX>
- Coşkun, İ., & Tanyürek, Ö. (2024). Investigation of Adilcevaz Kef Fortress with geophysical ground penetrating radar method. *Arkeoloji Dergisi*, 3(2), 24–35.
- Diakonoff, I. M., & Kashkai, S. M. (1981). *Geographical names according to Urartian texts*. Wiesbaden: Ludwig Reichert.
- Erdoğan, S. (2017). *Doğu Anadolu tek odalı Urartu kaya mezarları: Köken, gelişim ve mimari tipoloji* (Yayımlanmamış doktora tezi). Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi.
- Kesici, Ö. (2022). Süphan Dağı'nın buzul morfolojisi. *Çukurova Araştırmaları*, 8(2), 232–255. <https://doi.org/10.29228/cukar.62036>
- Pınarcık, P. (2014). Urartuların başkentleri. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 33(56), 35–54. https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000579
- Salvini, M. (1998). The inscription of the Urartian king Rusa II at Kef Kalesi (Adilcevaz). *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*, 40(1), 123–129.
- Tanyürek, Ö., & Coşkun, İ. (2024). Kef Kalesi ilk dönem kazıları (1964–1972). *International Journal of Social Sciences*, 8(36), 30–41. <https://doi.org/10.52096/usbd.8.36.03>

BÖLÜM 2

AİN DARA TAPINAĞI İLE PRİNİAS A TAPINAĞI ÖRNEKLEMİNDE DOĞU-BATI ETKİLEŞİMİ

LALEŞ USLU AZARAK¹
Betül BALOĞLU²

Giriş

Tarihin akışını ve günümüzü anlamamızda bize yol gösteren bilgi birikiminin başında arkeolojik buluntular gelmektedir. Kentler, yerleşimler, diller, anıtlar, yapılar, sosyal ve kültürel miraslar medeniyetlerin gelişimini ve inşasının anlaşılmasında bize en somut verileri sunmaktadır. Doğu kültürünün Batı kültürü üzerine etkisini ve birbiriyle benzerliklerini örneklerle somut birer değerlendirmeye dönüştüren bu incelemede Girit'te bulunan Prinias A Tapınağı'nın, Kuzeybatı Suriye'deki Ain Dara Tapınağı ile olan yapı benzerlikleri yer alacaktır. Mimarının kümülatif bir biçimde ilerleyerek gelişimine bakıldığında, yapılar ve bileşenlerinin hem mimari olarak hem de işlevsel olarak gelişimi dikkat çekmektedir. Mimari eserlerin birer yapıt olarak değil de çağın sembolü olarak görmek bilginin

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Dicle Üniversitesi, Sezai Karakoç Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, lalesuslu@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1429-4364.

² Yüksek Lisans Öğrencisi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Bölümü, betulcirakoglu@gmail.com, ORCID: 0009-0009-6177-7845.

dağılması ve taşındığı coğrafyaya adapte edilmesi oldukça uzun bir zaman gerektirmektedir. Bu süreçte yapı malzemeleri ve yapılarında dizaynı ile ilgili kültürel ilerlemenin izlerini inceleyerek ortaya koyan arkeolojik veriler, Doğu-Batı kültürel etkileşiminin somut örneklerini, teknik olarak gelişim süreçlerini kalıntıların örnekleriyle gösterip benzerliğin medeniyetler arasındaki aktarımını gözler önüne sermektedir. Bu benzerliğin örneği olarak, Ain Dara ve Prinias A tapınaklarının arasındaki kültürel aktarımın kökenlerini, Anadolu-Kuzey Suriye- Geç Hitit- Mısır- Fenike uygarlıklarının kültürel miraslarına dikkat çekmektedir. Sfenksler, orthostatlar, antre biçimleri, hayvan figürleri, cepheler ve inşa malzemeleri üzerinden teknik bilgiler hakkındaki bilgileri incelerken içerik ve biçim olarak da kültürel, sosyal ve dini etkileşimleri hakkında sonuçlar aktarma konunun önemini göstermektedir. Birikerek ilerleyen bilgi ve tekniğin zamanla Mezopotamya ve Doğu topraklarından Batı'ya aktarılmış olmasını birçok örnekte görerek kültürel ve yapısal ilerlemenin yönünün Doğu'dan birçok medeniyete dağılarak öncülük ettiği anlaşılmaktadır. Konuyu sınırlandırma adına, bu çalışmada Doğu ile Batı kültürlerinin etkileşimi söz konusu iki tapınağın karşılaştırılmasıyla değerlendirilmiştir.

Çevrede görülen her şey aslında uzun bir zaman içinde oluşan bir birikimin sonucudur. Mimarlık da bu açıdan farklı değildir; ilk örneklerinden bugüne kadar sürekli değişerek ve yeni şeyler eklenerek gelişmiştir. Her yapı, tamamen sıfırdan değil daha önce denenmiş yöntemler, kullanılan malzemeler veya benimsenen estetik anlayışların yeni yapıya yansımalarıyla ortaya çıkmıştır. Bu nedenle ilk mimari örneklerin görüldüğü antik dönemleri incelemek hem mimarlığın nasıl ortaya çıktığını anlamak hem de zaman içinde hangi aşamalardan geçtiğini görmek açısından önemlidir. Geçmişte yapılmış anıtlar ve diğer yapılar sadece görsel ya da sanatsal değer taşımamakta aynı zamanda o dönemde yaşayan insanların hayatına, alışkanlıklarına ve kültürüne dair izler de barındırmaktadır. Tarihsel

süreç incelendiğinde, mimarlığın toplumların siyasi, sosyal ve estetik ihtiyaçlarındaki değişime göre sürekli bir dönüşüm geçirdiği de açıkça görülmektedir.

DOĞU-BATI ETKİLEŞİMİNE GENEL BİR BAKIŞ

Çevrede görülen her şey aslında uzun bir zaman içinde oluşan bir birikimin sonucudur. Mimarlık da bu açıdan farklı değildir, ilk örneklerinden bugüne kadar sürekli değişerek ve yeni şeyler eklenerek gelişmiştir. Her yapının ortaya çıkışı tamamen sıfırdan olmamakta; daha önce denenmiş yöntemler, kullanılan malzemeler veya benimsenen estetik anlayışlar mutlaka bir şekilde yeni yapıya da yansımaktadır. Bu nedenle ilk mimari örneklerin görüldüğü antik dönemleri incelemek, hem mimarlığın nasıl ortaya çıktığını anlamak hem de zaman içinde hangi aşamalardan geçtiğini görmek açısından önemlidir (Atıcı Tektaş & Burnak, 2024: 52). Geçmişte yapılmış anıtlar ve diğer yapılar sadece görsel ya da sanatsal değer taşımaz aynı zamanda o dönemde yaşayan insanların hayatına, alışkanlıklarına ve kültürüne dair izler de barındırmaktadır. Tarihsel süreç incelendiğinde, mimarlığın toplumların siyasi, sosyal ve estetik ihtiyaçlarındaki değişime göre sürekli bir dönüşüm geçirdiği de açıkça görülmektedir.

Mimari tarihin başlangıcı ve yapılaşmanın ilk söz konusu olduğu dönem sayılan Neolitik Çağ ilk yapılaşma örneği olan Göbeklitepe’yi işaret etmektedir. Schmidt, “Günümüzden yaklaşık 12.000 yıl önce Yukarı Mezopotamya ovalarında dolaşan avcı-toplayıcılar, inanılmaz bir şey yaptı. Göbeklitepe’de duraksadılar, yerleşik düzene geçtiler ve zamanına göre çok gelişmiş yapılar inşa ettiler. Göbeklitepe’de bulunan eserler, erken dönem insanları ile ilgili bilgilerimizde bir devrim yaratmıştır; yerleşik teoriye göre, insanoğlu önce çiftçilik yapmak için yerleşti, sonra kalıcı yapılar inşa etti. Fakat burada, Yakın Doğu’da bulunan kanıtlar yepyeni bir duruma işaret ediyor. Avcı-toplayıcılar tarımla uğraşmaya

başlamadan uzun bir süre önce yaşadıkları topraklarda devasa yapılar inşa etmişlerdi” diyerek, mimarinin insan yaşamındaki yerinin ve öneminin ne kadar gerilere götürülebileceğini arkeolojik kanıtlarla sunmuştur (Schmidt, 2012: 85).

Arkeolojik veriler, ilk kent-devletlerinin Mezopotamya’da ortaya çıktığını gösterdiği gibi bu kentlerin mimari düzeni hakkında da önemli ipuçları vermektedir. Özellikle şehir surları, su kanalları ve rıhtım yapıları Mezopotamya mimarisinin dikkat çeken örnekleri arasında yer almaktadır. Su kanalları, barajlar ve setler sadece mühendislik açısından değil aynı zamanda bölgenin ekonomik hayatı için de büyük önem taşımaktadır. Bu sebeple yöneticiler bu yapıları hem dayanıklı hem de gösterişli bir şekilde inşa etmeye çalışmışlardır. Nitekim Sümerlerin sütun, kemer ve kubbe gibi Batı’nın çok daha geç tanıyacağı mimari öğeleri yaklaşık beş bin yıl önce kullanmış olmaları bu gelişmişliğin en iyi kanıtını sunmaktadır (Memiş, 2006: 80). Bir başka mimari bakış açısı da Doğu’nun mitolojiyle bağlantılı olan gök tanrı ve yönetici tanrı inancıyla yaptığı tapınak mimarisidir. Tapınak fikri, bu inanışlar için oldukça erken dönemi işaret etmektedir. Muhtemelen Doğu’daki topluluklar, toprak için yağmuru, yağmur için gök tanrıyı ve gök tanrı için de sunakları kullanmayı çok önce düşünmüştü. Yöneticilere verilen dini anlamlar ve onlar için yapılacak mimariler, özel olmalı ve gücü temsil etmeliydi. İnsanların iş gücüne duyulan ihtiyaç ve toplu yaşama geçilme fikri, bu devasa yapıların veya tapınak fikrinin ortaya çıkma nedeni olmalıdır (Mazı, 2008: 34).

İlk dönem kentlerde görülen benzer mekânsal düzen zaman içinde, özellikle dış etkenlerin baskısıyla değişime uğramıştır. Doğu’da ortaya çıkan kent modeli, Batı’ya doğru yayılırken hem kültürel hem de düşünsel farklılıklardan etkilenerek başka bir karakter kazanmıştır. Ege kıyıları, Batı Karadeniz, Güney İtalya ve Yunanistan’da kurulan ilk kent devletleri bu dönüşümün somut örnekleridir. Ancak bu yeni kentler, Doğu’daki örneklerle pek çok

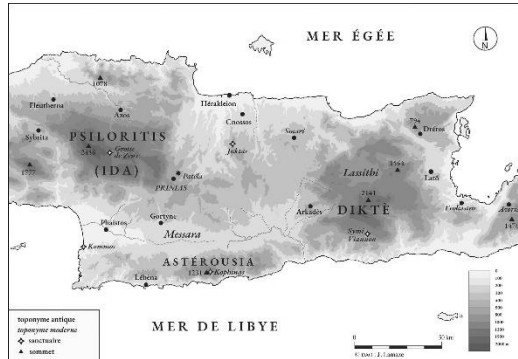
açından aynı değildir; mekânın kullanımı, toplumsal yaşam ve kentsel örgütlenme bakımından belirgin farklılıklar ortaya çıkmıştır. Aynı şekilde antik kentler de MÖ 8. yüzyıldan MS 5. yüzyıla kadar geçen uzun süreçte tekdüze kalmamış, zamanla kendi içinde dönüşerek farklılaşmıştır. (Mazı, 2008: 34).

Bu süreçte Doğu'dan Batı'ya doğru akan fikirsel mimarinin anlaşılabilmesi için arkeolojik bulguların titizlikle incelenmesi gerekmektedir. Bu aktarımın izlerini sürmek, yalnızca görsel benzerlikleri değil aynı zamanda sembolik, işlevsel ve ritüel kullanımları da dikkate almayı gerektirmektedir. Nitekim Doğu'nun Yunan dini mimarisi üzerindeki etkisi uzun süre göz ardı edilmiştir. Özellikle Geç Tunç Çağı ve Demir Çağı'nda ortaya çıkan bazı tapınaklar, bu etkileşimi somut şekilde gözler önüne sermektedir. Doğu ile Batı arasındaki etkileşimin en güzel örneklerinden biri olan Girit'teki Prinias A Tapınağı'dır. Bu tapınak Kuzeybatı Suriye'deki Ain Dara Tapınağı'na benzerliğiyle dikkat çekmektedir (Büyükyıldırım, 2024: 79).

GİRİT PRİNİAS A TAPINAĞI

Prinias, Girit'in merkezinde, Iraklion'un yaklaşık 35 km güneybatısında ve Knossos'tan yaklaşık 20 km uzaklıkta bulunan bir yerleşimdir (Brouwers, 2020) (Görsel 1). Tunç Çağı'nın sonundan beri kullanılmakta olan bu yerleşim Erken Demir Çağı'nda Girit'in en dikkat çekici yerlerinden biri olmuş ve MÖ 2. yüzyılın ortalarında terk edilene dek yerleşim görmüştür (Büyükyıldırım, 2024: 79).

Görsel 1: Prinias.

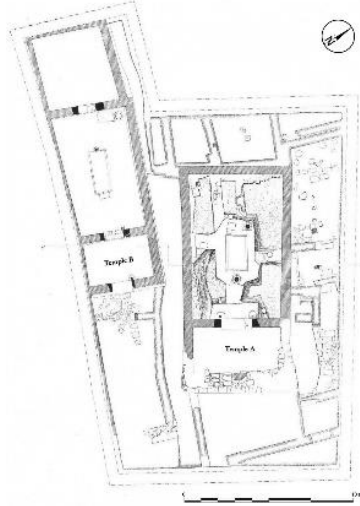

Kaynak: Lamaze, 2020, fig. 1.

Doğu ve Batı karşılaştırması yapabileceğimiz bir yerleşim olan Girit Prinias A Tapınağı, mimari heykel kullanımının en erken örneklerinden biri olmasıyla dikkat çekmektedir. Yapının planı dikdörtgen formda olup pronaos, cella ve sütunlu sundurma gibi klasik öğeleri barındırmaktadır (Görsel 2). Cellanın merkezinde, yanmış hayvanların küllerini ve kemiklerini içeren, kırmızılaşmış toprak tabakası üzerinde levhalarla çevrili bir ocak ($2,40 \times 1,40-1,48$ m) yer almaktadır. Ocağa bakan güney duvarının orta kısmına bitişik, duvara yaslanmış, yan yana iki paralel kenar bloktan oluşan bir tür alçak bankın kalıntıları ($1,48 \times 0,30 \times Y. 0,23$ m) ve önünde bir tür podyumun kalıntıları olabilecek bazı levhalar vardı. Bu odada, dikkat çekici tek mobilya parçası, asma deliğiyle karakterize edilen küçük bir bronz disk ve bronz kazanlardan protomlara benzeyen iki küçük pişmiş toprak grifon ve aslan başıdır. Ayrıca, cephenin önünde, boyun kısmında karşılıklı atlarla çevrili iki kanatlı Potnia figürü ve gövde seviyesinde ince bir şerit üzerinde üç ayak motifleriyle serpiştirilmiş atlı ve savaş arabası yarışı ile süslenmiş bir kabartma dikkat çekmektedir. Yapı, ocak altında bulunan parçaların sağladığı terminus post quem ve oyma süslemelerin

tarihlendirilmesi nedeniyle MÖ 7. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenmektedir (Lamaze, 2020: 341-374).

Görsel 2: Prinias A Tapınağı Planı.

Kaynak: Pernier 1914, p. 27, fig. 7.

Sütun kaideleri, girintili söveli kapılar ve yarım daire taş kaideler gibi detaylar, işlevsel olduğu kadar sembolik özellikler de taşımaktadır. Yapının düz çatılı olması, bölgede kullanılan çatı sistemlerinin erken örneklerine işaret etmektedir. Prinias A Tapınağı'nda yapılan arkeolojik keşiflerde de kaplar, kraterler ve pithosların yanı sıra hayvan kemikleri ve ocakta kül bulunmuştur (Lamaze, 2020: 341-374). Bu buluntular tapınağın ortak yemek yeme ritüellerinin ve sosyal faaliyetler için kullanıldığını göstermektedir, bu bağlamda söz konusu kalıntılar hem dini törenlerin hem de symposium faaliyetlerinin kanıtı olarak görülmektedir (Lloyd vd., 1974: 225). Bu alanın sadece bir ibadet mekânı değil aynı zamanda aristokrat sınıfın toplandığı bir sosyal merkez olduğu da anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, Prinias A'nın, Doğu'daki "marzeah" geleneklerine benzer bir işlev gördüğü düşünülmektedir (Lamaze, 2020: 341-374). Levant ve Kuzey

Suriye'de aristokrat seçkinlerin yemekli ritüeller gerçekleştirdikleri “marzeah” yapıları, sosyal statü ve prestijin simgesel göstergeleri olarak kullanılmıştır (Büyükyıldırım, 2024: 81). Yunan mimarisinin ve özellikle tapınakların kökeni sürekli tartışılan bir konu olmakla birlikte, Prinias'taki bu tapınağın işlevi hakkında da çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bununla birlikte, bu tapınağın Yunanlıların mimari heykeli ilk kez nasıl ve neden kullandıklarını göstermesi açısından önemi büyüktür (Büyükyıldırım, 2024: 79). Anıtsal mimari ile karşılaşılan bölgelerdeki mimariyi gören kişide hayranlık uyandıracak bir etki ve izlenim yaratmaktadır. Dolayısıyla anıtsal heykellerin Anadolu ve Kuzey Suriye'de yaklaşık MÖ 1600 yıllardan itibaren uygulandığı düşünüldüğünde bu bölgelerden Girit ve Ege dünyasının geri kalanına aktarılmış olması mümkündür (Gunter, 2009: 460).

Yunan tapınaklarının en eskilerinden biri olan Prinias A Tapınağı'nın taşıdığı özellikleri göz önüne alındığında, Mısır etkisinin yanı sıra pek bahsedilmeyen Geç Hitit etkisi de görülmektedir. Eski Anadolu uygarlıkları arasında önemli bir yere sahip olan Hititler, bölgenin mimari ve sanatsal gelişimine yön veren başlıca topluluklardan biridir. Akurgal da Anadolu Kültür Tarihi (2005) adlı çalışmasında Hitit mimarisinin doğayla kurduğu ilişkiye dikkat çeker ve bu yaklaşımın Helen mimarisinde de izlerinin görüldüğünü belirtmektedir (Akurgal, 2005: 124-125).

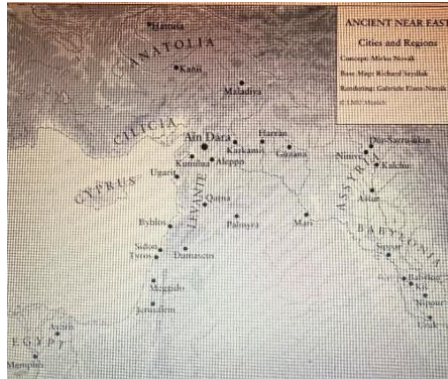
Giritli sanatçılar, Geç Hitit ve Suriye, Mısır, Fenike ve hatta Asur tekniklerini ve ikonografisini kullanarak bunları kendi kavram ve yetenekleriyle harmanlayarak eklektik bir sanat yaratmışlardır. Girit saray kültürü karakteristik mimarisi, hiyeroglif yazısı ve mühür basma yöntemi dahil olmak üzere sofistike yönetim sistemi ile kısa bir sürede ortaya çıkarak Anadolu, Suriye veya Filistin'den aktarılmış olması mümkün görünmektedir (Eberhard, 2019: 86). Girit'in içinde barındırdığı kültürel çeşitliliği anlamak için de en güzel örneklerden biri olan Prinias A Tapınağı'nda görülen mimari

detaylar; Mısır, Geç Hitit, Fenike ve Suriye etkilerini açıkça taşımaktadır. Giritli ustalar, bu etkileri benimseyip yerel beğeniyle harmanlayarak özgün bir mimari ve sanatsal dil oluşturmuştur. Tapınağın heykelsi dekorasyonunda yer alan sfenksler, çıplak kadın figürleri ve hayvan alayları gibi temalar, özellikle Fenike ve Suriye fildişi işçiliğinde sıklıkla karşılaşılan motiflerdir. Bu benzerlikler, yalnızca sanat anlayışının değil, aynı zamanda dini sembolizmin de kültürlerarası dolaşımında olduğunu göstermektedir. Son dönem araştırmalar, Girit'in sanat ve mimarisinin, Doğu Akdeniz'in farklı bölgelerinden gelen etkilerle biçimlendiğini ortaya koymaktadır. Ante tarzı giriş, kabartma orthostat duvarlarının kullanımı, otlayan geyik, sfenks figürleri ve bir kapıya doğru ilerleyen alay kompozisyon ve aslanlar gibi öğeler özellikle Suriye merkezli yapılarla doğrudan karşılaştırılabilir nitelikte olup Demir Çağı'nın Yeni Hitit anıtlarına ve Kuzeybatı Suriye'deki Ain Dara Tapınağı'na benzemektedir (Büyükyıldırım, 2024: 83-84).

AİN DARA TAPINAĞI

Suriye'nin kuzeybatısında Afrin'in 7 km. güneyinde yer alan Ain Dara'da Kalkolitik Çağ'dan itibaren yerleşim görülmektedir (Görsel 3-4).

Görsel 3: Ain Dara.

Kaynak: Novak, 2012: Fig. 1.

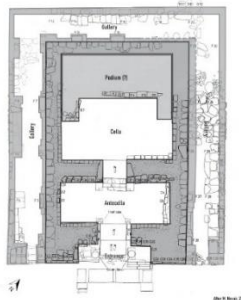
Görsel 4: Ain Dara Uzaydan Görüntüsü.

Kaynak: Google Earth, 2008.

Burada Son Tunç Çağı'nın sonralarına doğru inşa edilen tapınak, anteli tapınak planının dönüşümü hakkında önemli veriler sunmaktadır. Demir Çağ'da da iki kez yenilenen Ain Dara Tapınağı kareye yakın cellası, bir ante odası, bunun da önünde iki sütunlu bir portikoya sahiptir (Görsel 5) (Kaçmaz, Levent & Timur, 2022, s. 1145; Gökçe & Pınarcık, 2020: 147-176). Burada, Son Tunç Çağı'nın sonlarına doğru inşa edilmiş bir tapınak yapısı dikkat çekmekte ve anteli tapınak planının nasıl bir gelişim geçirdiğine dair önemli ipuçları sunmaktadır (Kaçmaz, Levent & Timur, 2022).

Görsel 5: Ain Dara Tapınağı Planı.

Kaynak: Kaçmaz Levent & Timur, 2022, fig.17.

Tapınağın dış duvarlarının büyük bölümü kabartma ve heykellerle süslenmiş ortostatlarla kaplıdır. Ayrıca duvar köşelerine yerleştirilen payandalar yapı tekniği açısından dikkati çekmektedir. En ilginç özelliklerden biri ise tapınağa paralel biçimde örülmüş ve yapıyı çevreleyen ek bir duvarın bulunmasıdır. (Novak, 2012: 41-54).

Bu tapınak hem mimari hem de süsleme olarak Prinias A tapınağına benzemektedir. Bazalt kesme taş bloklardan inşa edilmiştir ve ante-cella ve pronaos'tan oluşmaktadır. Tapınağın dış cephesi ve iç duvarları, bazalt taş bloklar ve orthostatlar üzerine çok çeşitli motiflerden oluşan derin kesilmiş kabartmalarla süslenmiştir (Görsel 6).

Görsel 6: Ain Dara Orthostatları.

Kaynak: <https://www.hittitemonuments.com/aindara/>

Kabartmaların tarzı olasılıkla MÖ 1250-1100 yıllarına tarihlendirilmektedir. Tanrı ve hayvan tasvirlerinin ikonografisi açıkça Hitit geleneğinden gelmektedir (Büyükyıldırım, 2024: 80).

Kuzey Suriye’de Tunç Çağı boyunca görülen tapınak tipi, genellikle tek bir anteden geçilerek ulaşılan bir cella düzenine sahiptir; ante bölümü uzun veya geniş olabilmektedir. Hamburg, bu mimari tipin MÖ III. binden Geç Hitit döneminin sonuna kadar kullanım gördüğünü belirtmektedir (Hamburg, 2012: 33-34). Geç

Hitit kent devletlerinin öncüsü sayılan Hitit tapınakları incelendiğinde, “hıllamar” adı verilen sütunlu oda dışında belirgin benzerliklerin bulunmadığı görülmektedir. Bununla birlikte Geç Hitit tapınaklarının çağdaş Urartu ve Yeni Asur tapınaklarıyla bazı ortak özellikler taşıdığı da bilinmektedir (Kocaman, 2007: 21). Erken Yunan tapınak planlarının da Filistin’deki Tunç Çağı yerleşimi Megiddo’da bulunan anteli tapınaklardan etkilenmiş olabileceği öne sürülmüştür (Wright, 1987: 17-32). Fakat megaron planının Hellas-Miken veya Anadolu kökenli olduğunu savunan farklı görüşler de vardır. Mimari bir modelin zaman içinde olgunlaşarak “standart” kabul edilen şekline ulaşmasından önce çeşitli aşamalardan geçtiği unutulmamalıdır; bu durum Suriye’de Erken Tunç Çağı’nda görülen anteli tapınaklar için de geçerlidir. Örneğin Tell Qara Qûzâq’taki “büyük salon” biçimindeki dini yapıda ante bölümü bulunmamaktadır (Kaçmaz Levent & Timur, 2022: 1147). Bu merkezler birlikte değerlendirildiğinde, “templum in antis” tipinin ilk basit biçiminden başlayıp sütunlu girişler, nişler, merdivenler ve orthostatlarla zenginleşen daha karmaşık yapılara dönüştüğü izlenebilmektedir (Salihoğlu & Demirarslan, 2018: 1776). Zamanla bu yapılara avlu ve bağlı yan mekânlar eklenmiş ve bütün olarak tapınak komplekslerine dönüşmüşlerdir. Bu geleneğin bölgeye Hurri ve Hint-Avrupa göçleriyle geldiği ardından Amorit toplulukları aracılığıyla Levant’a taşındığı yönündeki görüşler de bölgedeki seramik ve silah tiplerindeki değişimle desteklenmektedir (Mazar, 1992: 166; Trow, 2015: 45).

AİN DARA TAPINAĞI İLE PRİNİAS A TAPINAĞI KARŞILAŞTIRILMASI

Yunan heykeltıraşlığı, MÖ 8. yüzyılda, daha önceki Ege kültürlerinden neredeyse hiçbir etki görmeksizin ortaya çıkmıştır. Arkaik tapınakların ortaya çıkışı ile beraber insan boyutunda heykeller de üretilmeye başlanmıştır. Erken tapınaklar arasında yer alan Prinias A heykelleri açısından da incelenmeye değer ilginç bir

yapı özelliği taşımaktadır. Özgün mimari ve plastik sanatları genellikle Mısır etkisinde şekillenmiş bir deneme süreci olarak yorumlanmıştır. Son dönemde yapılan çalışmalar ise artık eskisi kadar güçlü olmayan ama Hitit Krallığının gelenek ve kültürünü taşıyan Geç Hitit devletlerinin de etkisini vurgulamaktadır. Özellikle yapının dış cephe süslemelerinin taşımış olduğu Geç Hitit etkileri dikkat çekicidir. İkonografik benzerliklerle birlikte mimari düzenin yine Geç Hitit tapınaklarından biri olan Ain Dara Tapınağı ile karşılaştırması önemlidir (Büyükyıldırım, 2024: 80-81).

Ain Dara Tapınağı (MÖ 10.-8. yy) ile Prinias Tapınağı (MÖ 7. yy. sonu- 6. yy. başı) arasında biçimsel ve işlevsel anlamda dikkat çekici benzerlikler bulunmaktadır. Her iki yapı da dini ritüellerin merkezi olarak kullanılmış, anıtsal mimarileriyle kültürel aidiyetin fiziksel tezahürü hâline gelmiştir. Ain Dara'nın taş temeller üzerine kurulu, geniş platformlu ve yükseltilmiş cepheli planı; Prinias'taki tapınak yapısının giriş aksı ve avluyla olan ilişkisiyle benzerlik göstermektedir (Lamaze, 2020: 341-374). Özellikle giriş alanlarındaki dikdörtgen form, simetrik düzen ve aksiyel yaklaşım; bu iki yapının benzer kozmolojik kavrayışlar üzerine inşa edildiğini düşündürmektedir. Bununla birlikte, Ain Dara'nın kapısında yer alan dev ayak izleri dikkat çekmektedir. Bu alanın en ilginç buluntusu insan ayak izleridir. Ayak boyutları 97 cm uzunluğunda ve 35 cm genişliğindedir (Gökçe & Pınarcık, 2020: 149). Assaf, söz konusu ayak izlerinin tapındaki tanrının varlığının sembolü olduğunu söylemiştir (Assaf, 1990: 9).

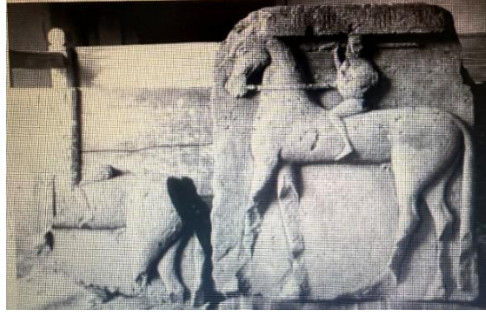
Bu bağlamda ayak izleri (Görsel 7) ve figüratif kabartmalar, tapınağın tanrısal bir varlığa ev sahipliği yaptığı fikrini güçlendirirken; Prinias'ta tapınağın üst kısmına yerleştirilen atlı figürler (Görsel 8) ve kadın betimleri (Görsel 9), benzer bir dinsel-simgesel temsilin farklı bir yorumu olarak okunabilmektedir (Büyükyıldırım, 2024: 80-81).

Görsel 7: Ain Dara Cellasındaki Ayak İzleri.

Kaynak: <https://www.hittitemonuments.com/aindara/>

Görsel 8: Prinias A Tapınağı.

Kaynak: Lamaze, 2020: fig. 5.

Görsel 9: Prinias A Tapınağı Arşitravı.

Kaynak: Rizza 1984, fig. 428.

Bu noktada her iki tapınakta da mimari unsurlar, ritüel ve mitosun mimariyle nasıl iç içe geçtiğini göstermektedir. Prinias Tapınağı'nın Doğu etkisi taşıyan friz düzenlemesi, özellikle hayvan betimlemeleriyle Ain Dara'daki Asur etkili bezemeler arasında paralellik kurulmasını mümkün kılmaktadır. Bu durum, Doğu Akdeniz boyunca dolaşımda olan sanat anlayışının ve dinsel temsillerin, mimari yüzeylere nasıl işlendiğine dair önemli bir göstergedir. Sonuç olarak, Ain Dara ve Prinias örnekleri, Doğu ile Batı arasında bir geçiş ve dönüşüm alanı olan Akdeniz havzasında, dini mimarinin hem süreklilik hem de yerel adaptasyon ilkeleriyle geliştiğini ortaya koymaktadır (Büyükyıldırım, 2024: 80-81).

MÖ 8. yüzyılda Yakın Doğu'daki askeri yayılmalar ve ekonomik hareketlilik sayesinde, okuryazarlığın da içinde bulunduğu geniş bir kültürel akış Akdeniz'e doğru yayılmıştır. Bu süreç, Semitik Doğu'nun gelişmiş kültürleriyle ilişki kuran Yunan topluluklarını da doğrudan etkilemiştir. Bir süre Doğu kültürel açıdan öncü konumda olsa da Yunanların bu birikimi hızla kendi toplumlarına uyarladığı ve dönüştürdüğü görülmektedir. Kısa bir zaman içinde Yunan dünyası, Akdeniz kültür çevresinin liderliğini üstlenmiştir (Burkert, 2012: 145). Geçiş sağlayan en dayanıklı kanıtlar, genelde hasar ve savaş görmemiş mimari yapılardır.

Mimarlık, sadece teknik bir ifade değil aynı zamanda bir inancın, bir dünyaya bakışın ve geleneksel yaşam tarzının somutlaşmış halidir. Bu sebeple dini ritüellerin mimariye yansımaları, taşınabilir bir kültür ögesi olan inancın fiziki bir mekâna aktarılmasını sağlamıştır (Burkert, 2012: 146).

Etkileşimin boyutlarını karşılaştırmalı olarak görmek ve kültür ritüellerinin mimari yapının şeklini değiştireceği yapılarıdaki kullanım şekllinden anlaşılmaktadır. Kutsal kullanım alanlarındaki ritüeller ve bina yapımını kutsamak için tam da yapının yapıldığı yerde sunularda bulunmak, etnologlar ve halk bilimcilerin de iyi bildiği üzere yaygın bir uygulamaydı. Kültürel bakımdan spesifik

formlar, değişmez geleneklere dönüşebilmektedir. Birçok metin ve arkeolojik kalıntının bulunduğu Yakındoğu’da, zamana ve mekâna bağlı olarak farklı formlar ortaya çıkmıştır. İnşa edilen binanın temeline gömülen koruyucu figürler ya da üzerinde yazıtlar bulunan taş levhalar bulunmaktadır (Burkert, 2012: 83).

SONUÇ

Bu çalışmada vurgulanan bir mimari yapının başka bir yapı ile kıyaslanarak benzerliklerinin ortaya koyulmasından ziyade bir topluluğun başka topluluklardaki gelişmeleri ve var olan düzenini kendine nasıl uyarladığı ve uygulamaya koyduğunu gösterebilmektir. Bu bağlamda Prinias A Tapınağı oldukça etkileyici bir görüntü sergilemektedir. MÖ 8. ve 7. yüzyıllar boyunca Girit halkı geniş kapsamlı ticaret ağlarında yer almış, Mısır ve diğer Doğulu toplumlarla temas halinde olmuştur. Yunanistan'daki dini mimari ve kült uygulamalarının gelişimi üzerinde Geç Hitit ve Suriye bölgelerinin belirli bir etkiye sahip oldukları anlaşılmaktadır. Tapınakların cephe süslemelerinde kullanılan antropomorfik ve zoomorfik kült imgeleri kavramı yine Doğu ile bağlantılı olarak Yunan kutsal alanlarının tasarlanmasında etkin bir rol oynamış olmalıdır. Antropomorfik kült imgesinin Yunanistan'da kullanılmaya başlaması, anıtsal dini mimarinin yükselişinin ön koşulu olmuştur.

Ain Dara Tapınağı ile Prinias Tapınağı’nın heykeltıraşlık eserleri incelendiğinde; her ikisi arasında önemli benzerlikler olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu benzerliğin tesadüf olmadığı ve bir kültürel etkileşim sonucu olduğu arkeolojik bulgularla kanıtlanmaktadır. Bu kanıtları, sfenksler, orthostatlar, antre biçimleri, hayvan figürleri, cepheler ve inşa malzemeleri oluşturmaktadır. Birikerek ilerleyen bilgi ve tekniğin zaman içerisinde Doğu’dan Batı’ya aktarıldığı, kültürel ve yapısal ilerlemenin yönünün Doğu’dan birçok medeniyete dağılarak öncülük ettiği anlaşılmaktadır.

Kaynakça

Assaf, A. (1990). *Der Tempel von 'Ain Dara*. Mainz am Rhein.

Akurgal, E. (2005). *Anadolu Kültür Tarihi*. Ankara: TÜBİTAK Yayınları.

Atıcı Tektaş, E. & Burnak, T. (2024). Mimarlık Tarihi Anlatımında Maket Kullanımı: Antik Çağ Mimarisi Örneği. *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*. 88, 49-74.

Brouwers, J. (18 February 2020). Armed riders from Crete, Reliefs from the temple at Prinias. *Ancient World Magazine*. <https://www.ancientworldmagazine.com/articles/armed-riders-crete-reliefs-temple-prinias/> Erişim Tarihi: 24.01.2026

Burkert, W. (2012). *Yunan Kültüründe Yakındoğu Etkileri*. (Çev. M. F. Yavuz). İthaki Yayınları.

Büyükyıldırım, L. (2024). *Prinias A Tapınağında Geç Hitit*. Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1. Sosyal Bilimler Lisansüstü Öğrenci Sempozyumu.

Eberhard, Z. (2019). *Luvi Uygarlığı Ege'nin Bronz Çağındaki Eksik Halka*. Ege Yayınları.

Gökçe, B. & Pınarcık, P. (2020). Geç Hitit Kent Devletleri Dönemi Dini Yapısı Üzerine Gözlemler. *Cedrus The Journal*. 147-176 DOI: 10.13113/CEDRUS.202007.

Gunter, A.C. (2009). *Greek Art and the Orient*. Cambridge University Press, James Whitley (2010). Cambridge

Hamburg, J. (2012). Świątynie neohetyckie (Neo-Hittites Temples),
in: Szkice z Archeologii Bliskiego i Środkowego Wschodu,
Volume 1. 33-34.

Kaçmaz Levent, E. & Timur, V. (2022). Kuzey Suriye Bölgesi
Megaron Planlı Yapıların (Templum İn Antis) Ortaya Çıkışı
ve Gelişimi Üzerine Bir Değerlendirme. *Turkish Studies-
Social*, 17(6), 1133-1149.
<https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.64416>

Kocaman, S. (2007). *Urartu Kültürü Üzerindeki Geç Hitit Etkileri*.
(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara
Üniversitesi, İstanbul.

Lamaze, J. (18.02. 2020). Un temple trop beau pour être vrai ? retour
sur le « temple A » de Prinias (Crète). pp. 341-374.
<https://doi.org/10.3917/arch.192.0341>

Lloyd, S. & Martin, R. & Müller, H. W. (1974). *Ancient
Architecture: Mesopotamia, Egypt, Crete, Greece. History of
World Architecture*.

Mazar, A. (1992). Temples of the Middle And Late Bronze Age
Sand The Iron Age. Eds. A. Kempinski & R. Reich, *The
Architecture of Ancient Israel*, 161-189.

Memiş, E. (2006). *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*. Ekin Kitapevi, s.

Mazı, F, 2008, “Antik Çağda Düşüncenin Kentsel Mekâna Yansıması”, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, s. 33-48.

Novak, M. (2012). The temple of ain Dara in the context of imperial and Neo-Hittite architecture and art”, temple building and temple cult”, architecture and cultic paraphernalia of temples in the levant (2–1. mill. b.c.e.). proceedings of a conference on the occasion of the 50th anniversary of the institute of biblical archaeology at the University of Tübingen, 28–30 May 2010 (AbhandlungendesDeutschenPalästina-Vereins 41), 41–54.

Pernier, L. (1914). Templi arcaici sulla Patela di Priniàs. Contributo allo studio dell’arte dedalica », ASA tene, 1, p. 9-111.

Rizza, G. (2008). Priniàs. La Città Arcaica Sulla Patela. Scavi Condotti Negli Anni 1969-2000

(Studi e Materiali di Archeologia Greca, 8), Catane.

Presses Universitaires de France | Telecharge le 15/12/2025 sur <https://shs.cairn.info> (IP: 193.22.12.81)

Salihoğlu, E. F. & Demirarslan, D. (2018). Hitit Uygarlığında Büyük Tapınak Mimarisi ve Etkileri. Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 11(3), 1761-1779. doi: 10.17218/hititsosbil.411558

Schmidt, K. (2012). *Batıya Doğru Akan Nehir*. Bahçeşehir Üniversitesi Medeniyet Araştırmaları Merkezi Yayınları.

Trow, R. L. (2015). Temples in Antis in the Bronze And Iron Ages of The Levant: An Doctoral Archaeological Case Study Of Ritual And Religion in the Ancient Near East [Unpublished thesis]. University of Liverpool.

Wright, G.R.H. (1971). Pre-Israelite Temples in the Land of Canaan. *PEQ*, 103(1), 17-32.

<https://doi.org/10.1179/peq.1971.103.1.17>

İnternet Kaynakçaları

<https://www.hittitemonuments.com/aindara/>

<https://shs.cairn.info/revue-archeologique-2019-2-page-341?lang=fr>

BÖLÜM 3

İSTİRİDYE MOTİFİNİN MEZAR TAŞI SÜSLEMELERİNDEKİ ESTETİK VE ANLAMSAL ROLÜ¹

Sahure YARIŞ²

Giriş

Yunanca “Ostreidi” kelimesinden türetilmiş olan istiridye; denizde yaşayan iki çenetli yumuşakçadır. Denizlerin sıcak ve ılıman kıyı sularında yaşayan omurgasız hayvanlardan olan istiridye; deniz kabuğu, Rocaille, Coquiller gibi isimleriyle de bilinmektedir. Bulundukları yerde sabit kalan bu canlılar üst ve alt kapaklardan oluşmaktadır. Alt kapak yere sabit olurken üst kapak, kapak vazifesi görüp açılmaktadır. İstiridyenin kabukların arasına giren kum ve kurt gibi yabancı maddeler iç yüzeyi sedef maddesi ile örterek inciyi meydana getirirler. Üst Paleolitik dönemlerde Pasifik

¹ Çalışma, 2015 yılında hazırlanan “Üsküdar’da Yer Alan Bir Grup Cami Haziresindeki Mezar Taşları” adlı doktora tezinden üretilmiştir.

² Doç. Dr. Dicle Üniversitesi Sezai Karakoç Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Orcid: 0000-0002-1789-7470

Okyanusu'ndan Atlantik Okyanusu'na kadar geniş bir bölgede, özellikle dini inançlarda kendine yer edindiği bölgedeki mezarlarda ele geçen istiridye kabuklarıyla kendini göstermektedir. İstiridyenin bulunmadığı alanlarda bile taşıma yoluyla getirildiğini kaynaklardan öğrenmekteyiz. Belçika'ya Champagne bölgesinden, Fransa'ya Bohemya'dan, Dordogne Mağaraları'na Atlas Okyanusu'ndan getirilmiş olması taşıma yöntemi ile gelen istiridyelere örnek olarak verilebilir. İstiridyenin taşınmadığı bölgelerde ise fildişi boncuklarının deniz kabuklarına benzetilerek kullanılmıştır (Eberhard, 2000, s. 151; Yılmaz, 2005, s. 7).

Japon kültüründe ilkçağlardan beri önemli yeri olan istiridye, dini ritüellerde kullanılmıştır. İkonografik olarak yeniden doğumu temsil etmektedir. İnsanlar deniz kabuğu tozlarıyla bedenlerini ovarak yeniden doğum için kendilerini güvence altına almışlardır. Doğu ülkelerinde de “doğum ve yeniden doğumun muskası” olarak yaygın bir şekilde kullanılmıştır. İçerisinde oluşan inci gibi değerli bir madde taşıması istiridyenin sihirsel güçlere sahip olduğu inancını yaygınlaştırarak kutsal güçlerle bağı olduğuna inanılmıştır (Eliade, 1992, s. 158). Sümer, Babil, Mısır, Çin, Tibet ve Hint uygarlığında; doğurganlığı, dişiliği, bereketi, yeniden doğuşu, nazardan korunmayı sembolik olarak ifade etmesinin yanı sıra inanç ve dinlerde de yaşatılmaktadır (Eliade, 1992, ss. 143-164; Morris, 1999, s. 37; Ateş, 2002, ss. 3-5).

İstiridyenin kabukları arasında oluşan inci; Sümercede nesil, neslin üremesi ve çocuk oluşumunu sembolize etmekte olup; ilk çağlardan beri doğurgan yumurta anlamına gelmektedir (Yayan & Kılıç, 2014, s. 40).

İstiridye motifi; hem şekli ile estetik görüntüsünün olması, hem de üzerine yüklenen ikonografi anlamları ile süsleme sanatında geniş bir yer edinmiştir. Tek veya çift kabuğuyla beraber işlenen motifin en belirgin özelliği yüzeyinin dilimli olmasıdır (Bakırer, 1976, s. 8). Türk sanatında Avrupa ile Asya'nın batı kesiminde yaşamış olan İskitlerin bazı eserlerinde bu motif görülmekte olup, İpek Yolu ile Helenistik etkili olarak değerlendirilmektedir (Çakmakoglu Kuru, 2008, s. 113). Hun devletine ait Altaylarda Ursul Nehri kenarındaki Tuhayta Kurganlarında gerdanlık gibi süs eşyalarında süsleme unsuru olarak istiridye kabukları bulunmuştur. Bu dönemde kadınların bu gerdanlıkları ikinci bir hayatı ve doğurganlığın sembolüne inançlarının güçlü inancının varlığını göstermektedir. Uygur dönemi duvar resim sanatında da motifin devam eden sembolik anlamlarının gelişerek işlenmiş ve her dönemde süsleme unsuru olarak yer edinmiştir (Eberhard, 1942, s. 66).

Türk İslam sanatında istiridye motifi oldukça yaygındır. Bu motif; Suriye, Mezopotamya, Anadolu Selçuklu döneminde cami, kervansaray, türbe gibi mimari yapılarda en yaygın örneklerinin işlendiği istiridye motifi, Klasik Osmanlı'da su yapılarına kadar

birçok mimaride kendini göstermiştir (Özbek, 2002, s. 382). Yapılardaki mukarnasın iç kısmını dolduran istiridyenin diğer yaygın uygulandığı alanlardan biride mezar taşlarıdır.

“Ziyaret olunan yer manasına” gelen ve ölü defnedilen, üzeri bina ile örtülmemiş çukura mezar, kabir denir (Tanyu,1968, s. 84). Türklerde mezar kelimesini ifade etmek için farklı kelimelerin kullanıldığı görülmektedir. Kereksür, kegür, kurgan, oba, bark, kümbet, türbe... bu ifadelerden birkaçıdır (Sağiroğlu Arslan, 2005, s. 12). Mezar yerlerinin tam olarak belirtilmesi için baş ve ayak uçlarına birer taş dikilir. Baş ve ayak taşlarına, “şahide” veya “hece taşı” denilmekte ve bu husus İslam döneminde Türklerde oldukça eski bir gelenek olarak karşımıza çıkmaktadır. Kitabeli şahide adı verilen baştaşı ile mezarın bittiği yeri gösteren ayaktaşı, mezarı sınırlayan iki unsurdur. Bunlardan sadece baştaşının yer aldığı mezarlar da vardır. Yazılı, düz mezar taşları genellikle baş şahideyi işaret eder. Baş ucu şahideleri, ayak ucu şahidelerinden daha yüksek olup bazılarının mezara bakan yüzeylerinde, bazılarının mezar taşına bakan yüzeylerinde ayet ve kimlik kitabeleri bulunmaktadır. Kitabeli şahide adı verilen baş taşı ile mezarın bittiği yeri gösteren ayak taşı, tam bir mezarın boyutlarını gösterir. Ayak ucu taşları genelde yazısızdır. Formu, baş ucu taşına uyum sağlar nitelikte olup sosyal, kültürel, ekonomik ve sanatsal özelliklere bağlı şekilde ve sade veya bezemeli olarak karşımıza çıkar. Ölünün baş tarafına konulan taş “baştaşı”, ayak tarafına konulan taş da “ayaktaşı” denir. Bu taşlar, bir mezar yapısı üzerindeki dikey taşlar grubuna girmektedir. Yatay

şekilde mezara gömülen ölünün baş ve ayak ucuna dikilen taşlar, dik duruşlarıyla tekrar dirilişi temsil ederler. Şekil itibariyle "elif" harfi ya da "1" rakamı gibi duran şahideler, vahdet inancının da veciz birer ifadesidirler (Yarış, 2015, s. 14).

Eski çağlardan günümüze kadar farklı coğrafyalarda ve farklı kültürlerde varlığı bilinen istiridye motifine yüklenen yeniden doğuş, ikinci hayat gibi anlamlarla mezar taşında işlenmiş örnekleri Anadolu’da oldukça yaygındır. Çalışmada İstanbul’un ilçelerinden biri, Marmara Bölgesi’nin en eski yerleşim yeri olan Üsküdar’daki dört haziredeki mezar taşı örnekleri incelenmiştir. Bu hazireler; **Rum Mehmet Paşa Haziresi, Solak Sinan Paşa Haziresi, İmrahor Cami Haziresi ve Tevaşi Hasan Ağa Cami Haziresidir.** Bu hazirelerdeki mezar taşlarından istiridye motifi olan eserler ele alınmıştır. Bu eserlerin hem kimlikleri üzerine durulmuş hem de çalışmaya konu olan motifin değerlendirilmesi yapılarak estetik ve anlamsal rolleri açıklanmaya çalışılmıştır.

1. Üsküdar Hazirelerindeki İstiridye Motifi

1.1. Rum Mehmet Paşa Cami Haziresi

Rum Mehmet Paşa Külliyesi, Şemsi Paşa ismiyle bilinen meydanın hemen yanındadır. Külliye, Fatih Sultan Mehmed döneminde kısa bir süre sadrazamlık yapan Rum Mehmed Paşa tarafından 1471-1472 yılında inşa edilmiştir. Cami, türbe, medrese, hamam ve imaretten oluşan külliyyeden, yalnızca cami ve türbe günümüze ulaşmıştır. Caminin güneybatı yönünde, sekizgen planlı

ve kubbeye örtülü türbe bulunmaktadır. Türbenin, Rum Mehmet Paşa'ya ait olduğu kabul edilmekte, hemen yanında da caminin hazire kısmı yer almaktadır. Hazirede atmış üç mezar taşı vardır. Bu mezarlardan istiridye motifinin işlendiği üç mezar tespit edilmiştir.

Birinci mezar taşı; 1227 H. (1812-1813 M.) tarihinde vefat eden Yeniçeri Mustafa Ağa'nın zevcesi Münevver Kadın için yaptırılmıştır. Toprak mezar tipinde dikilmiş olan mezar taşı, mermer malzemeden olup kabartma tekniğinde işlenmiş süslemelere sahiptir. Dikdörtgen prizması şeklinde ve yukarıdan aşağıya doğru daralan taşın üzerinde sülüs karakterle yazılmış yedi satırlık kitabe metni yer almaktadır. Kartuşlarla birbirinden ayrılan bu kitabeyi, üstten yuvarlak formlu bir kemer sınırlamaktadır. Kemerin her iki köşe boşluğuna, birbirine bakar şekilde yaprakları ile birlikte birer gül motifi işlenmiştir. Bu bölümün üzeri, düz bir silme ile tamamlanmıştır. Bunun üzerinde, taşın taç kısmının ortasında, çiçekli bir vazo içerisine yerleştirilmiş güller bulunmaktadır. Taşın köşelerinde, ortadaki vazoya bakar şekilde birer çiçek motifi daha yapılmıştır. Taç kısmı, yanlarda "S" ve "C" kıvrımları, üstte ise yukarıya doğru uzanan istiridye motifi ile sonlandırılmıştır (Resim 1, Çizim 1).

Resim 1

Çizim 1

İkinci mezar taşı; 1234 H. (1818-1819 M.) tarihinde vefat eden Üsküdar Mevlevihanesi Şeyhi Es-Seyyid Abdullah Necîb Efendi'nin Halîlesi Fatma Nâz-ter Hâtun için dikilmiştir. Baştaşı ve ayaktaşından oluşan mezar, toprak mezar tipinde yapılmıştır. Mezar taşları, mermer malzemeden olup kabartma tekniğinde işlenmiş süslemelere sahiptir. İstiridye motifi mezarın baştaşında işlenmiştir. Baştaşı, dikdörtgen prizmal şekilli, yukarıdan aşağıya doğru hafifçe daralan bir gövdeye sahiptir. Gövde üzerinde on satırlık sülüs karakterli kitabe vardır. Kabartma tekniğinde yazılan ve kitabeyi oluşturan satırlar düz kartuşlar ile birbirinden ayrılmıştır. Kitabenin üst kısmında, ilk satırı çevreler şekilde, köşelerde birer lale, orta kısmında ise yelpaze şeklinde yapılmış soyut yapraklara yer verilmiştir. Kitabeyi ve bu süslemeyi, içerisinde sarmaşık

motiflerinin yer aldığı Bursa kemeri şeklinde bir kemer çevrelemektedir. Kemerin hemen üst kısmında dilimli, kaideli bir kâse bulunmaktadır. Kâse içerisinde yarısı açılmış, yarısı kabuklu bir nar motifine yer verilmiştir. Kâsenin her iki köşesinden yukarı doğru uzanan, yukarıda yaprakları nara doğru kıvrılmış dal ve yaprak motifleri yer almaktadır. Kâsenin her iki yanında soyut yapraklar bulunmaktadır. Nar motifinin üst kısmında, taç bölümünün altına yerleştirilmiş ortada bir halka ve bu halkanın çevresinden aşağıya doğru sarkan yaprak motifleri vardır. Halkanın ortasında, aşağıya doğru sarkan kurdele motifi işlenmiştir. Kurdele ile bağlanan yaprakların orta kısımlarında birbirlerine doğru bakan birer gül motifi yer alır. Ortadaki bu kompozisyonun her iki tarafında, mezar taşını kenarlardan sınırlayan, soyut yapraklar içerisinde dörder adet papatya motifine yer verilmiştir. Mezar taşının üst kısmı, istiridye motifi ile taçlandırılmıştır (Resim 2, Çizim 2).

Resim 2

Çizim 2

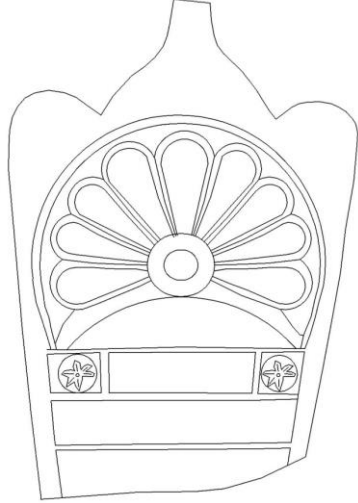
Üçüncü mezar taşı; toprak mezar tipinde yapılmış olan mezar taşı, toprağa gömüldüğü için tarih belirlenmemiştir. Fakat yüzeyde olan kısımdaki kitabeden taşın, Yusuf Ağa'nın kızı Saliha Hâtun için yaptırıldığı okunmaktadır. Mermer malzemeden yapılmış olan taş, kabartma tekniğiyle süslenmiştir. Dikdörtgen prizması şeklindeki taşın yüzeyinde kabartma tekniğinde yazılmış kitabenin, yalnızca dört satırı toprak yüzeyinde kalmıştır. Birbirinden kartuşlarla ayrılmış olan bu kitabenin ikinci satırının her iki köşesinde, simetrik olarak yerleştirilmiş birer açmamış gül motifi işlenmiştir. Yuvarlak bir kemerle sınırlandırılmış olan kitabe metninin üst kısmında dokuz dilimden oluşan istiridye motifine yer verilmiştir. Bu motifin üst kısmında yüzeysel işlenmiş yuvarlak kemer vardır. Bu kemerin üst

kısımında ise omuz biçiminde üç dilimli taç yapılarak taş sonlandırılmıştır (Resim 3, Çizim 3).

Resim 3

Çizim 3

1.2. Solak Sinan Paşa Cami Haziresi

Cami, Selami Ali Caddesi ile Tophanelioğlu Sokağı arasında yer alır. 1548 yılında inşa edilmiştir. Caminin hemen yanında yer alan hazirede toplam otuz mezar taşı bulunmaktadır. Bu taşlardan yalnızca bir tanesinde istiridye motifi tespit edilmiştir. Toprak mezar tipinde olan mezar taşı, ayaktaşı olup üzerinde kitabe bulunmadığından dolayı kimliği ve cinsiyeti tespit edilememiştir. Dikdörtgen prizması formunda olan taş, sivri kemer şeklinde tamamlanmış ve yüzeyinde, kabartma tekniğiyle işlenmiş, altı dilimden oluşan istiridye motifi bulunmaktadır (Resim 4).

Resim 4

1.3.Mirahur (İmrahor) Paşa Cami Haziresi

Üsküdar Aziz Mahmut Hüdai Mahallesi'nde yer alan cami, 1597-1598 tarihinde inşa edilmiştir. Caminin yanında kırk sekiz mezar taşının yer aldığı hazire bulunmaktadır. Bu taşlardan üç tanesinde istiridye motifi tespit edilmiştir.

Birinci mezar taşı; 1153 H. (1740-1741 M.) tarihinde vefat eden Abbas Ağa'nın zevcesi, Mehmed Ağa'nın hemşiresi Hatice kadın için yaptırılmıştır. Çerçeveli mezar tipindeki mezar, baştaşı ve ayaktaşından oluşmaktadır. İstiridye motifi mezarın baştaşında

işlenmiştir. Dikdörtgen prizması formunda olan mezar taşı, taş malzemeden yapılmış olup kabartma tekniği ile süslenmiştir. Taşın yüzeyinde birbirinden kartuşlarla ayrılmış beş satırlık kitabe metni yer alır. Kitabeyi sınırlayan düz silme üzerine altı dilimden oluşan istiridye motifi ile başlayan bir taç kısmı yapılmıştır. Bu motifin etrafında bitkisel motiflere yer verilmiştir. Taş üst kısımda omuz biçiminde üç dilimli formda tamamlanmıştır (Resim 5).

Resim 5

İkinci mezar taşı; 1161 H. (1748 M.) tarihinde vefat eden Rabia Hânım için yapılmış, çerçeveli mezar tipidir. Baştaşı ve ayaktaşından oluşan mezar, mermer malzemeden yapılmıştır.

Ayaktaşı süslemesiz olup istiridye motifi baştaşıta işlenmiştir. Dikdörtgen formlu ve yukarıdan aşağıya doğru daralan taşın yüzeyinde kabartma tekniğıyle yapılmış süsleme ve kitabe metni bulunmaktadır. Kitabe metni sekiz kartuşla ayrılmış onaltı satırdan oluşmaktadır. Her kartuş içinde ikişer satır kitabe metni yer alır. Kitabenin üst kısmında dokuz dilimden oluşan istiridye motifi yapılmıştır. Bu motif üst kısımda yuvarlak bir kemer ile sınırlandırılmıştır. İstiridye motifinin her iki köşe boşluğına birbirine doğru uzanan yapraklar ile birlikte gül motifi işlenmiştir. Kitabe ve bu süslemeleri çevreleyen tek sıra silme vardır. Silmenin iç kısmında bir çiçek, bir yaprak dizisi sıralanmıştır. Baştaşının alınlık kısmı, asma motifinin iç içe yapılması ile oluşturulmuştur. Alınlığın kenarlarında, dışarıya yansıyan küçük mine çiçeklerine yer verilmiştir. Bu çiçekler alınlığın iç kısmında da tekrar edilerek taş, tamamlanmıştır (Resim 6, Çizim 6).

Resim 6

Çizim 6

Üçüncü mezar taşı; 1164 H. (1750-1751 M.) tarihinde vefat eden Aişe Hanım'a ait olan mezar; toprak mezar tipinde olup mermer malzemeden yapılmış baştaşı ve ayaktaşından oluşmaktadır. Taç kısmı kırık olan baştaşı, dikdörtgen prizması formundadır. İstiridye motifinin işlendiği bu taşın yüzeyinde, kabartma tekniğinde kitabe ve süsleme vardır. Kitabe metni, birbirinden kartuşlarla ayrılan dört satırdan oluşmaktadır. İstiridye motifi, kitabenin üst kısmında dokuz dilimli olarak işlenmiştir (Resim 7).

1.4. Tevaşi Hasan Ağa Cami Haziresi

İnadiye Mektebi Sokağı ile Gündoğumu Caddesi'nin birleştiği köşede yer alan Caminin banisi, Sokullu Mehmet Paşa'nın hazinedarı Tevaşi Hasan Ağa'dır, Hasan Ağa bu camiyi, 1587-1588 tarihinde inşa ettirmiştir. Caminin yanında yer alan hazire, yirmi sekiz mezar taşından oluşmaktadır. Bu taşların dördünde istiridye motifi işlenmiştir.

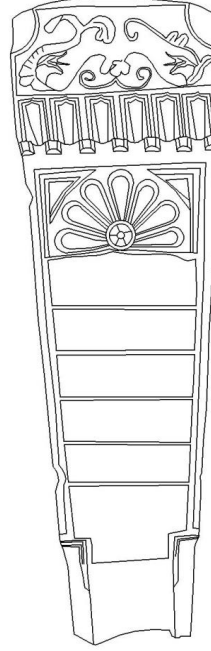
Birinci mezar taşı; 1169 H. (1755-1756 M.) tarihinde vefat eden Abdullah Ağa'nın zevcesi Emetullah Kadın'a aittir. Mermer malzemeden, toprak mezar tipinde yapılmış olan mezar; baştaşından oluşmaktadır. Dikdörtgen prizmal şekilli olup yukarıdan aşağıya

doğru hafifçe daralan taşın yüzeyinde kabartma tekniğinde işlenmiş altı satırlık kitabe metni ve süsleme yer almaktadır. Kitabe metni satırları kartuşlarla birbirinden ayrılmaktadır. Kitabe metninin üst kısmında istiridye motifi işlenmiştir. Yedi dilimli istiridye motifi ve kitabe metni, dikdörtgen bir silme içerisine alınmış. Taşın kenarlarında ise yivli sütüncce şeklinde düzenlenmiş bordürler işlenmiştir. Taşın taç kısmında bir sıra mukarnas dizisine yer verilip, taşın köşeleri pahlanmıştır. Pahlanmış köşeler taşın iç yüzeyine doğru kıvrım yapıp “S” ve “C” kıvrımları oluşturmuş stilize edilmiş bitkisel motifler ile tamamlanmıştır (Resim 8, Çizim 8).

Resim 8

Çizim 8

İkinci mezar taşı; 1183 H. (1769-1770 M.) yılında vefat eden Ayşe Monla Kadın'a ait mezar, mermer malzemeden toprak mezar tipinde yapılmıştır. Dikdörtgen formundaki taş, yukarıdan aşağıya doğru hafifçe daralmaktadır. Taşın yüzeyinde kabartma tekniğinde yapılmış kitabe metni ve süsleme bulunmaktadır. Yüzeydeki çökertme kemer içerisine alınmış yedi satırlık kitabe metninde satırlar birbirinden kartuşlarla ayrılmıştır. Çökertme kemerin orta kısmı üçgen formunda düzenlenmiştir. Üçgen formun üst kısmında dokuz dilimli istiridye motifi işlenmiştir. İstiridye motifinin etrafında yuvarlak bir silme yapılmıştır. Silme üstten geometrik motiflerle bağlanmış, uzatılan uç kısımları ile üst kısımda düz bir silme

oluşturulmuştur. İstiridye motifinin her iki kenarına, simetrik olarak birer gl ve karanfil işlenmiş olup üst kısımlarında birbiri içine geçmiş geometrik şekillerle doldurulmuş silmeye yer verilmiştir. Taşın alınlık kısmı, geometrik şekillerle süslenmiş silmeden sonra başlamaktadır. Alınlık içerisinde geometrik motiflerin işlendiği bir silme kuşağı ile tepeye yerleştirilmiş palmet motifleriyle taş sonlandırılmıştır (Resim 9, izim 9).

Resim 9

Çizim 9

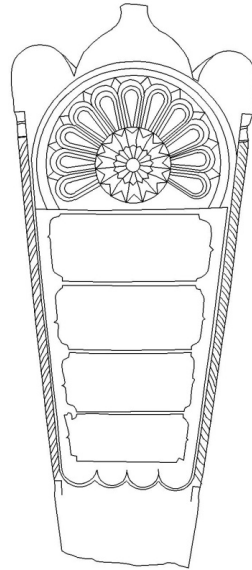
nc mezar taşı; 1188 H. (1774 M.) tarihinde vefat eden Fatma Hatun için yapılmış olan mezar taşı, toprak mezar tipinde olup mermer malzemededen yapılmıştır. Yukarıdan aşağıya doğru hafifçe

daralan taş, dikdörtgen prizması formunda olup üzeri, üç dilimli omuz şeklinde sonlanır. Taşın yüzeyinde kabartma tekniğinde işlenmiş kitabe metni ve süsleme yer almaktadır. Alt kısımda dört dilimli çökertme bir silme içerisine alınmış dört satırdan oluşan kitabe vardır. Bu satırlar, birbirinden kartuşlarla ayrılmıştır. Beşinci satır, bu dilimli silmenin dışında, alt kısımda olup farklı bir kartuş içerisine alınmıştır. Kitabenin üst kısmında onbir dilimden oluşan istiridye motifi işlenmiştir. Bu motif, üst kısımda iki sıra yuvarlak formlu silmelerle çevrelenmiştir. Taşın her iki yanında ise sütünce gibi yükselen birer yivli silme kullanılmıştır (Resim 10, Çizim 10).

Resim 10

Çizim 10

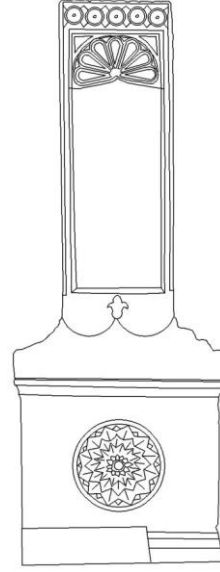

Dördüncü mezar taşı; sembolik lahit tipinde, mermer malzemeden yapılmıştır. Mezarda kabartma tekniğinde işlenmiş kitabe metni ve süsleme kuşağı yer almaktadır. Baştaşı ve ayaktaşı ayakta olan lahtin baştaşı, Dikdörtgen prizmal şekilde olup yüzeyinde oniki satırlık kitabe vardır. Kitabe metninde Seyyid Ali ismi geçmektedir. Yıpranmış olan kitabe metninde tarih tespit edilememiştir. Kitabe, sivri kemerli çökertme silme ile sınırlandırılmıştır. Baştaşının taç kısmında, istiridye motifi yer alır. İstiridye motifinin üst kısmında ise yan yana dizilmiş geometrik şekillerin işlendiği bir silme ile baştaşı sonlandırılmıştır. Taşın kenarlarına, tek sıra halinde geometrik üçgen şekilleri işlenmiştir. Baştaşı kaidesi, üst ve alttan silmelerle sınırlandırılmış, ortada bir çiçek motifi ve motifin kenarlarında yıldız formunda genişleyen bir rozetle süsleme tamamlanmıştır (Resim 11, Çizim 11).

Resim 11

Çizim 11

2. Değerlendirme ve Sonuç

İstiridye motifi, çok eski zamanlardan beri stilize edilerek kullanılmıştır. M.S. I. -VII. yüzyılda ileri bir medeniyet kuran Mayalar (Turani, 1983, s. 284), istiridye motifinin stilize edilerek kullanıldığını gösteren bir medeniyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu medeniyette piramitler yapılmış ve rakamların karşılığı olarak ilginç semboller kullanılmıştır. Mayalarda herhangi bir sayı üç sembole ifade edilirdi. Bunlar; nokta, çizgi ve en önemli sayı olan sıfırı temsil eden istiridye. Bunun yanı sıra Sümerler çivi yazısına geçerken o güne kadar kullanılan sembollerini kaynak olarak yeni semboller türetmişlerdir. Sümer dilinde istiridyeden ortaya çıkan

inci; neslin üremesi anlamına gelirken çocuk simgesi olarak da kullanılmıştır (Ateş, 2002, s. 131).

Hem istiridye hem de istiridyenin içinde oluşan inci, tarihte farklı medeniyetlerde sembolik anlamlarla kullanılmaya devam etmiştir. Bu medeniyetlerden biri Yunanlılardır. Yunanlılarda evliliğin ve doğumun sembolü olan istiridye, İran medeniyetinde bereket ve doğum demektir. Mısır, Tibet, Sümer, Med-Kimmer, Ukrayna, Hint gibi uygarlıklarda ise tanrıça-inek-ay-inci ve istiridye sürekli birbirleriyle sembolik olarak ilişkilendirilip kullanılmıştır (Cömert, 1999, s. 165; Ateş, 2002, s.131-132).

İnsanoğlu var olduğundan bugüne kadar gördüğü her şeye sembolik anlam yükleyip bu anlamlarına ithafen geniş bir süsleme üslubu geliştirmiştir. Çalışmaya konu olan istiridye motifi sembolik anlamları ve süslemede edindiği yer bakımından geçmişten geleceğe konumunu korumuştur. İnsanlığın ilk resimleri olan mağara resimlerindeki sanatsal ve ikonografik anlam taşıyan idollere, objelere ve hatta yapılar üzerinde bile istiridyenin işlendiği bilinmektedir. Mircea Eliade; *“İstiridye ve deniz kabuklarına tarım düğün ve cenaze ayinlerinde, kıyafet süslerinde veya bazı süsleme unsurlarında rastlanmaktadır. Ayrıca bazı halklarda deniz kabukları bir süsleme unsuru olarak kullanılmaya devam etmiştir.”* (Eliade, 1992, s. 144) diyerek istiridyenin önemini vurgulamıştır.

Sembolik anlamlarının süsleme unsuruna aktarılarak işlenen istiridyenin estetik ve anlamsal rolünün Anadolu’da varlığını

gösteren ilk bulgular I.Ö. 2200-2000 döneminde ait Eskişehir kazısında ortaya çıkan eserlerdir (Yılmaz, 2005, s. 11-12). Hemen hemen bütün kültürler doğurganlığı, dişiliği, yeniden doğuşu ifade eden istiridye, İslam öncesi Türk topluluklarında yaratılış ve doğuş gibi anlamlar taşımaktadır. Hem Gök Tanrı inancında hem de Budizm’de istiridye motifine sembolik anlamlar yüklenerek estetik görünümünden yararlanılmıştır. Manastırlarda duvar resimlerinde, müzisyen çalgıları gibi birçok alanda işlenen motif, yeniden doğuş anlamıyla kendine yer edinmiştir. Türklerin Müslüman olmasıyla birlikte geçmişin izlerini taşıyan birçok kültürel mirasın kullanıldığı göz önüne alınırsa istiridye motifinin de sembolik anlamlarıyla geçtiğini söyleyebiliriz. İslam inancında bu motif doğrudan yer almasa da dolaylı olarak bağlantıları vardır. Kur’an’da Rahman Suresi’nin 22. Ayetinde “...ikisinden de inci ve mercan çıkar..” ifadeleriyle incilere dikkat çekilmiştir. Kur’an’da incilerden cennet süslerinden biri olarak bahsedilmiştir. Yine Kur’an’da Nur Suresi 35. Ayetinde, Hac Suresi 23. Ayetinde, Fatır Suresinde 33. Ayetinde, Tur Suresi 24. Ayetinde, Vakıa Suresi 22-23. Ayetlerinde özellikle incilere yer verilerek cennetin süslerinden olduğuna değinilmiştir (Çakmakoglu Kuru, 2008, s. 117-118). Mezar taşlarında da sembolik anlamlarının yanı sıra ayetlerde geçen ifadelerin taşla işlenerek mezarda yatan şahsa yol gösterip, cennette bulunan incilere, istiridyelere yer verilerek yattığı yerin cennet bahçesine dönmesi temennisiyle işlenmiş olabileceği yorumu yapılabilir.

Çalışmada İstanbul'un Üsküdar İlçesindeki dört haziredeki mezar taşları incelenmiştir. Bu taşlardan istiridye motifinin işlendiği mezar taşlarından 11 adet tespit edilmiştir. 3 adet Rum Mehmet Paşa Haziresi'nde, 1 adet Solak Sinan Paşa Cami Haziresi'nde, 3 adet Mirahur (İmrahor) Cami Haziresi'nde, 4 adet Tevaşi Hasan Ağa Cami Haziresi'nde bulunmaktadır. Bu taşların 9 adeti kadınlara, 1 adeti erkeğe ait (Solak Sinan Paşa Cami Haziresi, Resim 4) olup 1 taşın kimliği tespit edilememiştir (Tevaşi Hasan Ağa Cami Haziresi, Resim 11).

İncelenen mezar taşlarında kadınlara ait olan taşların İslam inancında Kur'an'da geçen ayetlere atıfta bulunmak, taşın yüzeyini cennet süsleriyle süsleyerek burada yatan şahsın mekanını cennete benzetme gibi anlamlar yüklenmesinin yanı sıra sembolik olarak kadının bereketini, dişiliğini ve doğurganlığının vurgulanması adına işlenmiş olabileceği söylenebilir.

Erkek mezar taşının (Resim 11) ise özellikle Kur'an'daki ayetlere atıf yapıldığı ve mekânın cennet olması adına süslendiği anlamını çıkartabiliriz. Yine kimliğini tespit edemediğimiz taşın (Resim 4) ister kadına ister erkeğe ait olsun İslam inancındaki ortak inanışa göre cennet motiflerine yer verilmiş olduğu görülmektedir.

Anadolu'daki çoğu mezar taşında istiridye motifinin işlenmiş olması hem İslami bakımdan hem de sembolik bakımdan estetik yönüyle yer edinmiş olduğunun birer kanıtı olması bakımından önem arz etmektedir. İzmir Bayındır Yakapınar Köyü Mezarlığı'nda (Güçlü, 2013, s. 75) (Resim 12), Sinop Seyyid Bilal Türbesi

Haziresi'nde (Türker, 2011, s. 315) (Resim 13), Çanakkale Ayvacık'taki mezar taşlarında (Başaran, 2020, s. 67) (Resim 14), Bursa Türk İslam Eserleri Müzesi'nde (Aydın, 2024, s. 84) (Resim 15), Çeşme Kalesinde bulunan mezar taşlarında (Biçici, 2020, ss. 18-354), Tokat hazirelerinde (Karamağaralı, 1992, s. 165), Niğde Alaaddin cami Haziresi'nde (Kuban, 2002, ss. 141-142) vb. birçok hazire örnek verilebilir.

Resim 12: İzmir Bayındır Yakapınar Köyü Mezarlığı

(Güçlü, 2013, s. 75)

Resim 13: Sinop Seyyid Bilal Türbesi Haziresi

(Türker, 2011, s. 315)

Resim 14: Çanakkale Ayvacık mezar taşı

(Başaran, 2020, s. 67)

Resim 15: Bursa Türk İslam Eserleri Müzesi

(Aydın, 2024, s. 84)

Sonuç, istiridye motifinin sembolik ve estetik anlamda mezar taşlarını süslemesinin Türk İslam sanatında mezar taşlarında önemli bir yer edinmiştir. Çalışmada sınırlı tutulan eserlerde bile 11 adedinde bu süsleme unsurunun işlenmiş olması bu görüşü destekler niteliktedir. Kur'an'da yer alan ayetlerde özellikle istiridyenin içinde oluşan incinin varlığı vurgulanmış, incinin parlaklığı ve güzelliği üzerine durulmuştur. Motifin taşıdığı anlamlara İslami bir karakter kazandırılmış olduğu anlaşılmaktadır. Mezar taşlarında özellikle istiridyenin bir bütün olarak işlendiği tespit edilmiştir. Bu

bütünlüğün istirdyenin bereket, dişilik ve doğurganlık gibi sembolik anlamları üzerine vurgu yapılması bakımından dikkat çekmektedir.

Kaynakça

Ateş, M. (2002). *Ana Tanrıça ve doğurganlık sembolleri (mitoloji ve semboller)*. İstanbul: Aksiseda Matbaası.

Ateş, M. (2012). *Mitolojiler ve semboller (Ana tanrıça ve doğurganlık)*. İstanbul: Milenyum Yayınları.

Bakırer, Ö. (1976). *13. ve 14. yüzyıllarda Anadolu mihrapları*. Ankara: TTK Yayınları.

Başaran, E. (2020). *Ayvacık mezar taşları*. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale.

Cömert, B. (1999). *Mitoloji ve ikonografi*. Ankara: Ayraç Yayınları.

Çakmakoglu Kuru, A. (2008). İkonografik açıdan Orta Çağ Türk mimarisinde yer alan istiridye motifi. *Erdem*, (52), ss. 111-124.

Eberhard, W. (1942). *Çin'in şimal komşuları*. (Çev. Nimet Uluğtuğ), Ankara: TTK Yayınları.

Eberhard, W. (2000). *Çin imgeleri sözlüğü*. (Çev. Aykut Kazancıgil- Ayşe Bereket), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Eliade, M. (1992). *İmgeler simgeler*. Ankara: Gece Yayınları.

Güçlü, İ. (2013). *Bayındır Yakapınar Köyü mezartaşı kitabeleri*. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam

Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir.

Karamağaralı, B. (1992). *Ahlat mezar taşları*. Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Kuban, D. (2002). *Selçuklu çağında Anadolu sanatı*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Morris, D. (1999). *Koruyucu tılsımlar (uğurlar, muskalar, nazarlıklar)*. (Çev. Mehmet Harmancı), İstanbul: İnkılap Kitabevi.

Özbek, Y. (2002). *Osmanlı Beyliği mimarisinde taş süsleme (1333-1453)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Sağiroğlu Arslan, A. (2005). *Kayseri Zamantı Irmağı çevresindeki bezemeli mezar taşları*. Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları.

Tanyu, H. (1968). *Türklerde taşla ilgili inançlar*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Turan, B. (2013). *Osmanlı öncesi Anadolu Türk mimarisinde kullanılan istiridye motifi*. Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimler Enstitüsü Mimarlık Tarihi Ana Bilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.

Turani, A. (1983). *Dünya Sanat Tarihi*. Ankara: T.C. İş Bankası Yayınları.

Türker, F. (2011). *Sinop Seyyid Bilal Türbesi haziresindeki mezar taşları*. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Samsun.

Yarış, S. (2015). *Üsküdar'da yer alan bir grup cami haziresindeki mezar taşları*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum.

Yayan, G. & Kılıç, A. (2014). *Kahramanmaraş sandıklarında kullanılan motiflerin ve sembollerin dili*. Ankara: Öncü Basımevi.

Yılmaz, S. (2005). *Osmanlı mimarisinde istiridye formu*. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Sanatı Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.

BÖLÜM 4

İMGENİN SINIRLARINDA: RESİM SANATINDA ÇERÇEVENİN ROLÜ ÜZERİNE BİR GİRİŞ¹

YAVUZ ERDİHAN²

Giriş

Çoğu zaman önemsiz bir nesne olarak görülse de çerçeve imgenin ve anlatının düzenlenişinde temel işlevlere sahiptir. Çerçeve bir imgenin ya da uzamın sınırlarını tanımlayarak ona kendine ait, bağımsız bir var oluş kazandırır. Ortega y Gasset’in (1990: 187) “içini dolduran herhangi bir resim olmadığında, çerçeve içerisinde görülebilir olan ne varsa onu bir resme dönüştürme potansiyeline sahiptir” saptaması çerçevenin bu kurucu rolüne vurgu yapar. İmge ve çerçeve arasındaki bu yapısal ilişki nedeniyle; Kapadokya’daki bir kaya kilisenin duvarlarında basit çizgilerle oluşturulmuş dikdörtgen veya yarı-dairesel alanları “daha sonra resimlenmek üzere belirlenmiş yüzeyler” ya da bordürü zarar görmüş bir mozaikçi “eksik veya bütünlüğünü yitirmiş bir imge” olarak algılarız.

¹ Bu metin 2018’de İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı’nda Prof. Dr. Zeynep Kuban’ın danışmanlığında tamamlanmış olan “Bizans Anıtsal Resminde Çerçeveler ve İşlevleri” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

² Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Orcid: 0000-0001-7210-1650

Çerçeveye yönelik akademik ilgi sanat üzerine bilimsel düşüncenin geliştiği Rönesans döneminde ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte Rönesans bilginleri çerçeveyi öncelikle maddi bir nesne olarak değil bir metafor olarak ele almışlardı. Rönesans döneminde çerçeve dünyaya açılan bir pencere (frame as window) olarak, resme dönüştürülmüş dünyayı gerçek dünyadan ayıran bir aralık olarak anlaşıyordu (Tarasov, 2007: 12). Immanuel Kant (1724-1804) 18. yüzyıl sonunda yayınladığı “Yargı Yetisinin Eleştirisi” adlı eserinde resim çerçevesini; ek, tamamlayıcı ya da süsleme anlamlarına gelen bir tür “parergon” olarak tanımlamıştır. Kant’a göre (2006: 79) bir heykelin giysisi, sarayın kolonatlari ve resmin çerçevesi birer parergon’dur. Bunlar nesnenin bütün tasarımına bileşen olarak içten değil yalnızca ek olarak dışarıdan aittirler. Dolayısıyla Kant çerçeveyi, nesnenin kendisine (içerisine) ve estetik özüne ait olmayan, dışsal, ikincil ve önemsiz bir varlık olarak görüyordu.

20. yüzyılda, bilim ve felsefe alanındaki gelişmeler çerçeve konusuna daha da yoğunlukla eğilmenin yolunu açmıştır. Bu yüzyıl bir çözümlemeler çağıydı, bir nesnenin daha iyi kavranması amacıyla bileşenlerinin ayrılması, bunların incelenmesi, farklı açılardan gözlemlenmesi önemli görülüyordu. Bu bağlamda, yapı-sökümcü (deconstructionist) felsefe ve özellikle Jacques Derrida’nın “La Vérité en Peinture” (The Truth in Painting) adlı eseri hem Kant’ın parergon tanımına derinlemesine eleştirel yaklaşımı hem de alana özgü çağdaş çalışmaları geniş çapta etkilemesiyle oldukça öne çıkmıştır. Çerçeve ve çerçeveleme kavramları Derrida’nın yapı-sökümcü felsefesinde önemli bir yer tutuyordu. Derrida, Kant’ın görüşlerine karşı çıkararak çerçeveyi; “ne içeriye ne de dışarıya ait olan, iç ve dışın birbiri içerisine geçmesine imkân veren özel bir alan” olarak tanımlamıştır (Derrida, 1987: 15-147). Çerçeve ara bir alandır, kuşattığı nesnenin dışındadır. Ancak nesnenin içerisine müdahale edebilecek, etkileyebilecek bir potansiyele sahiptir. Gerek felsefe gerekse görsel teoriler alanında çerçeve ile ilgili daha sonraki

tartışmaları da söz konusu Kant ve Derrida çizgisinin yönlendirdiği söylenebilir. Görsel teoriler bağlamında ise Meyer Schapiro'nun (1969: 223-242) göstergebilimsel açıdan yaptığı katkı önemlidir. Schapiro çerçeveyi imgenin temel bir özelliği olarak tanımlamakta ve imge-göstergenin benzetim-dışı (non-mimetic) öğeleri arasında saymaktadır. Bu bağlamda çerçeve göstergebilimsel çözümlemenin de araçlarından biri haline gelmiştir.

Resim Sanatının Gelişiminde Çerçeve

Modern anlamda çerçevenin ortaya çıkış tarihi kesin olarak bilinmemektedir. İlk resimsel örnekler olarak tanımlanabilecek mağara resimleri çerçeveye sahip değildi ve bunlar tanımlı bir alan içerisine yerleştirilmemişlerdi. Bu dönemin sanatçıları ontolojik olarak resimsel uzamı gerçek uzamdan farklı bir kategori olarak görmüyorlardı (Crowther, 2009: 53). İmgeyi kuşatan, onun sınırlarını tanımlayan bir çerçeve fikrine ancak İ.Ö. ikinci binlerde varılmış olduğu tahmin edilmektedir. Çerçevenin keşfi ile resim sanatında düzenlenmiş alanın ya da imge için düzgün olarak hazırlanmış alanın keşfi arasında doğrudan bir bağlantı vardır. “Hazırlanmış olan yüzeyin düzgünlüğü ve sınırlılığı iledir ki imge; çevreleyen uzamdan bağımsız, kendine ait bir alan kazanmıştır” (Tükel, 1989: 9-10). Bu bağlamda çerçevenin imge için sınır oluşturu rolü öne çıkmaktadır. Sonsuz bir akış içerisinde önümüzde uzanan görsel dünyanın sınırsızlığına karşın insanoğlu sınırlı alanlar yaratmaksızın onu anlayamaz ve üzerinde hareket edemez. İşte bu sınırlar çerçeve tarafından sağlanır (Arnheim, 1982: 42).

Gerçekten de çerçeve teriminin birçok dildeki etimolojisine baktığımızda onun temelde bu düzen ya da düzenleme kavramlarıyla olan ilişkisini açık olarak görürüz. Örneğin, dilimizde kullanılan çerçeve terimi Farsça dört çubuk ya da dörtgen anlamlarındaki “çār-çūbe” sözcüğünden gelmektedir ve kenarlık ya da bir şeyin etrafını kuşatan çizgi veya nesne olarak tanımlanmıştır. (Ayverdi, 2005, I:

567). Türk Dil Kurum Sözlüğü’nde ise çerçeve öncelikle “Resim, yazı, ayna gibi şeyleri süslemek veya bir yere asılabilecek duruma getirmek için bunlara geçirilen kenarlık” olarak tanımlanır. Aynı zamanda “bir düşünce alanının sınırları veya bu sınırlar içindeki alan” tanımına da yer verilerek çerçevenin kavramsal yönüne de vurgu yapılmıştır (Parlatır vd., 1988: 462). Batı dillerinde çerçeve karşılığı olarak kullanılan terimler olan; cadre (Fransızca), cornice (İtalyanca), frame (İngilizce) ve rahmen (Almanca) de benzer etimolojik çağrışımlarla sınır, kenar veya dörtgen anlamlarına gönderme yapar (Marin, 2001: 354-356).

Bununla birlikte çerçeve ya da çerçeveleme ile ilişkili olarak hatta bazen onların yerine başka sözcükler de kullanılır. Örneğin; bordür ve marj gibi terimlerin çerçeve yerine kullanıldığına sıkça tanık oluruz. Söz konusu terimler çerçeve ile ilişkili gibi görünüp onun yerine kullanılabilir olsalar da aralarında farklılıklar vardır. Çerçeve bu sözcükleri de kapsayan genel bir terim gibi görünür ve yeri geldiğinde imgenin sınırlarını kuşatan basit bir çizgi de, mermer sütunlar üzerindeki bir alınlıktan oluşan gösterişli bir düzenleme de çerçeve olarak tanımlanabilir. Bununla birlikte, dar anlamda çerçeve ilk olarak resmin etrafını çevrelemek üzere eklemlenmiş, yapı ve malzeme olarak ondan farklı bir düzeneği ifade eder. Yine bir çerçeveleme aracı olarak kullanılan bordür ise; “herhangi bir alanı tamamen ya da kısmen sınırlayan bezemeli veya düz bant” şeklinde tanımlanmaktadır (Özügöl, 1996: 2). Ancak bordür resme dışarıdan bir ek olarak iliştirilen (extra-compositional) klasik bir çerçeveden farklı olarak imge ile bütün, türdeş (intra-compositional) bir karaktere sahiptir (Platt ve Squire, 2017: 13). Başka bir deyişle, bir mozaik imgeyi çevreleyen bordür aynı malzeme ve teknik ile yani mozaik ile yapılmıştır ve onun doğal bir uzantısı gibidir.

Marj, sınır, kenar gibi terimler çoğu kez çerçeve yerine kullanılsa da yapısal olarak çerçeveyi tanımlamaları mümkün değildir. Marj; yazılmış veya basılı bir kâğıdın, bir tuvalin ya da

herhangi bir düzlemin kenarında bırakılmış boşluk olarak tanımlanabilir. Bu tanıma göre marj düzlemin merkezi dışında yer alsa da onun bir parçası ya da uzantısıdır. Oysa çerçeve, yüzey ve düzlem arasında uzanan, kendi içerisinde bütünlüğe sahip farklı bir yapıdır. Örneğin; etrafına çerçeve gerilmemiş bir tuvalin doğal sınırları, kenarları ve marjları vardır. Ancak bu, tuvalin çerçevelenmiş olduğunu göstermez. Bu nedenle, çerçeve ile marj, kenar, sınır vb. terimler arasında açık bir farklılık vardır. Ortega y Gasset (1990: 190) bu bağlamda çerçevenin ontolojik olarak farklılığını şöyle ifade eder; “Bir şeyi başka bir şeyden ayırmak istiyorsanız, bu ikisinden hiçbirini hatırlatmayan üçüncü bir şeye, tarafsız bir nesneye ihtiyacınız vardır. Çerçeve, duvar gibi binanın gerekli bir parçası olmadığı gibi tuvalin büyüklü yüzeyi de değildir. Çerçeve, duvarın küçük bir bölümünü tarafsızlaştırmaya ve gözümüzü diğer boyuta, yani hayali adaya yönlendirmeye yarar”. Ernst Gombrich’in çerçeve tanımlaması bu anlamda genel ve kullanışlı bir formül sağlamaktadır. Gombrich’e göre (1984: 125) çerçeve; tasarımı çevresinden ayıran sürekli bir aralık olarak tanımlanabilir. Düzendeki tutarlı bir kırılma izleyiciyi uyarmak için yeterlidir. Bu oldukça esnek tanımdan da anlaşılacağı üzere, resim düzleminin dışında olmak şartıyla bir çerçeveyi oluşturabilmek için çok çeşitli araç ya da yöntemler kullanılabilir.

Resim Sanatında Çerçevenin İşlevleri

Genel olarak bir resimsel kompozisyonun oluşumu için üç yapısal öğenin bir arada bulunması gerektiği kabul edilir. Bunlar; figüratif öğeler (figure), resim düzlemi (plane) ve çerçevedir. Kompozisyonun oluşumu için temel şart öncelikli olarak onun içerisinde gelişebileceği bir alanın, düzlemin tanımlanmasıdır. Düzlemin tanımlanması için gerekli sınırları ise çerçeve sağlar. Böylelikle çerçeve herhangi bir düzlemi kuşatarak onu bağımsız bir birim olarak ortaya çıkarır. Aynı zamanda resim düzlemini içinde yaşadığımız gerçek fiziksel dünya/düzlemden farklı; hayali

(imaginery) bir düzlem, bir resimsel mekân olarak tanımlar (Crowther, 2009: 54; Kiilerich, 2001: 321). Umberto Eco (1992: 129-132) çerçevenin sınır olarak yerine getirmekte olduğu yapısal/kurucu rolünü şöyle açıklar:

“Ham bir maddeyi bir "artefact" gibi "göstermek" için, bir çuval bezini çerçeveye aktarmak yeter. ... Sözgelimi, bir duvar üzerinde bir çatlağı bir tebeşir çizgisiyle çerçeve içine alırsam, onu telkin gücü olan bir toplu-görünüm gibi seçerim, öneririm, giderek yapay bir yapıt ve iletişim olgusu olarak yaratırım, dahası da: ona gerçekten tek-yönlü bir "okuma" doğrultusu da dayatırım.

... Çünkü hiç kuşkusuzdur ki, işlenmemiş maddeyi, aynı zamanda hem onu böyle göstererek ve hem de onda bir telkin alanı çizip belirlemek yoluyla örgenleştirme olanağını veren sadece çerçevedir. Tablo, gerçekleştirilmesi gereken bir seçim olmadan önce, gerçekleşmiş seçimler alanıdır zaten”.

Çerçeve izleyicinin bakışını ve algılarını yönlendirir. Çerçevenlenmiş herhangi bir alan ya da nesne doğrudan bakış için hazırlanmış gibi görünür. Çoğu zaman içi boş ve basit bir fotoğraf çerçevesinin dikkat çekmesinin, görüş alanımıza girmesinin nedeni budur. Çerçevenin önemi de aslında herhangi bir nesne ya da düzlemi görüş alanımıza getirme gücündedir. Bu görevi yerine getirir getirmez de ortadan kaybolacaktır. Çünkü çerçeve kendisi için değil görüş alanımıza taşımak istediği şey için oradadır. Çerçevenin çoğu kez önemsiz bir araç olarak görülmesinin nedeni de bu çabucak kendini yok etme potansiyelinde gizlidir. Bununla birlikte, çerçeve bakışı nesneye yönlendirirken ikisi arasında estetik alanı oluşturabilmek için göreceli bir uzaklığı da kurmak zorundadır. “Çünkü bir varlığın izleyiciden uzaklığı psikolojik açıdan bu varlığın kendi içindeki birliğinin ifadesidir. Nesne, dolayısıyla resim ancak kendi içine kapalı olduğu ölçüde, kimsenin nüfuz edemeyeceği bir

alana, kendisini diğer her alandan koruyabileceği kendi varoluşuna sahip olacaktır” (Simmel, 2020: 148-149).

Resim 1 Magdalena, Georges de La Tour, Louvre Müzesi, 1640-45.

Kaynak: <https://theframeblog.com/wp-content/uploads/2018/08/fig-36-georges-de-la-tour-sm.jpg> (20.03.2026)

Yapısal işlevinin yanı sıra çerçeve resim sanatında derinlik yanılsamasını destekleyen araçlardan biridir. Çünkü resim düzlemi çoğu zaman kendisini kuşatan çerçevenin ardındaymış gibi algılanır. Bu etki ister bir ahşap kenarlık isterse bir bordür olsun çerçeve formundaki tasarım ile sağlanır. Örneğin tabloların ahşap çerçeveleri tuvalin düz yüzeyine karşıt biçimde çoğu zaman oylumlu, kabartmalı veya dışa çıkıntılı formlara sahiptirler (Resim 1). Böylelikle tuval çerçeve yüzeyinin ardında kalan bir düzlem haline gelir. Orta Çağ da ise ikona ve diptikon gibi eserler için ahşap ya da

fildişi plakalar oyularak düzlem oluşturulur, oyulmayan kenarlar ise çerçeve olarak ortaya çıkardı. Duvar resimlerinin çerçevelenmesinde de çoğu kez uzamsal yayılım gösteren mimari formlar kullanılmıştır.

Resim 2. İyi Çoban, Galla Placidia Mozolesi, Ravenna, 5. yüzyıl.

Kaynak:

https://en.wikipedia.org/wiki/Mausoleum_of_Galla_Placidia#/media/File:Ravenna_%E2%80%94_The_Good_Shepherd_mosaic.jpg (20.03.2026)

Bordür gibi çerçeveleme araçları ise imge ile aynı düzlemde yer alır (Resim 2). Bunlar genelde koyu monokrom bantlar ya da girift motif dizileri ile bezenmiş, yoğun ve opak bir tasarıma sahiptirler. Bordürün çevrelediği resim düzlemi üzerindeki figüratif öğeler ise böyle opak bir doku içerisinde yer almaz. Bu nedenle düzlem bordürün opak formunun ardında geriye doğru çözölen bir yapı olarak ortaya çıkar ve yanılsama için gerekli ortam oluşur. Dolayısıyla imge ile çerçevenin aynı düzlemi kullandığı durumlarda aralarındaki ayrımı sağlamak ve yanılsama izlenimi oluşturmak için başlıca strateji katı iki-boyutluluk (opak tasarım) ile üç-boyutluluk (şeffaf tasarım) arasındaki karşıtlığı alabildiğine vurgulamaktır (Kitzinger, 1995: 53-55). Resim sanatının tarihinde çerçevelerin doğrudan yanılsama figürleri olarak kullanıldığı örnekler de vardır.

Antik Romalı sanatçılar duvarların fiziksel yapısını çözüp mekânları hayali manzaralarla çevrelenmiş alanlara dönüştürmek için mimari formları taklit eden bezemeler kullanmışlardır (Platt ve Squire, 2017: 23 vd.).

Bununla birlikte, çerçeve derinlik yanılsamasını sadece resim düzlemi içerisinde tanımlamaz. Kimi zaman izleyici ile imge arasındaki uzamı birleştirme eğiliminde olabilir. Bu durum çerçeveleme için daha çok tromp, tonoz, niş gibi mimari elemanların kullanıldığı duvar resimlerinde karşımıza çıkar (Resim 3). Bir tromp nişi içerisine yerleştirilmiş olan imgenin yanılsama üretebileceği boşluk artık ardında değil önündedir. Çünkü niş önünde uzanan fiziksel bir boşluğu çerçevelemektedir. Bu boşluk resmin bir parçasıdır ve gerçek uzama, izleyicinin uzamına açılmaktadır (Demus, 1964: 13). Dolayısıyla izleyicinin kendi gerçekliğinden farklı olan resmin gerçekliğine ilişkin estetik sınır duygusu kaybolacak ve imge ile arasında interaktif bir ilişkiye imkân verebilecek deneyimsel bir alan açılacaktır (Belting, 1994:173).

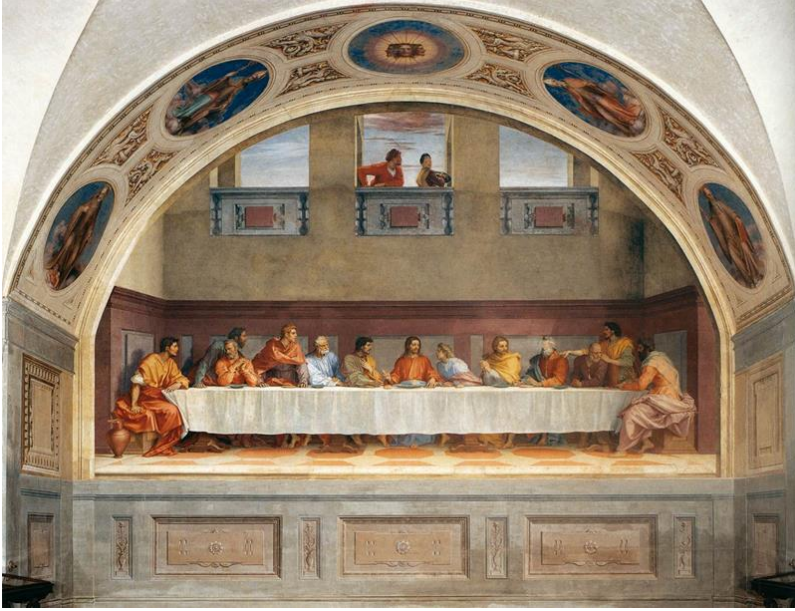
Resim 3. İsa'nın Vaftizi, Hosios Loukas, Yunanistan, 11. yüzyıl.

Kaynak: <https://www.thebyzantinelegacy.com/hosios-loukas> (20.03.2026)

Çerçeve imgenin sınırlarını düzenlediği gibi onun içerdiği anlam ve anlatım yapısını da düzenler. Çerçevenin, kuşattığı düzlem içerisindeki figüratif öğelerle karşılıklı konumlandırma ilişkisi olay örgüsünün mekânını yani resimsel mekânın niteliklerini de tanımlar. Bu bağlamda çerçeve iki yönlü bir işleyişe sahiptir. Öncelikle imgeyi kuşatarak resim düzlemini, hikâyenin fiziksel alanını tanımlar. Daha sonra izleyicinin zihninde bu mekânı algısal olarak inşa eder. Anlamlandırma bu iki yönlü süreç içerisinde gerçekleşir. Bu süreç içerisinde çerçevenin figüratif öğelerle kurduğu ilişkiye bağlı olarak biri “kapalı-form”, diğeri ise “açık-form” olarak tanımlanan iki farklı anlatım kipi ortaya çıkar. “Kapalı-form”, çerçevenin tanımladığı fiziksel sınırlar ile resmin içeriği arasındaki tam uyuşmanın sonucudur. Kapalı-form bir anlatıda izleyici çerçeve ile uyum halindeki imgenin baskın iç-koordinatlarına yönlendirilir. Bir başka deyişle çerçevenin belirlediği fiziksel sınır ile izleyicinin zihninde oluşan algısal mekânın sınırları çakışır. Anlatı tıpkı imgenin fiziksel sınırları gibi resimsel mekânda kesin olarak tanımlanmıştır. Aksi biçimde, çerçevenin tanımladığı resimsel mekân ile resmin içeriği arasında bir uyumsuzluk söz konusu ise “açık-form” olarak nitelenen bir anlatı yapısıyla karşılaşırız. Açık form; izleyicinin zihninde oluşan mekânın çerçevenin fiziksel olarak belirlediği resimsel mekân ile tutarlı olmadığı bir düzlemdir. Çerçevenin sınırları içerisine kapanmaktan ziyade bir genişleme veya açılmayı, sınır algısının aşılmasını ifade eder ve göreceli olarak sınırsızlık ya da hareket izlenimi verir (Hurwit, 1977: 1-6).

Resim 4. Son Akşam Yemeği, Andrea del Sarto, Museo del Cenacolo, Floransa, 1511-1527.

Kaynak: https://tr.wikipedia.org/wiki/Dosya:Andrea_del_Sarto_-_The_Last_Supper_-_WGA00389.jpg (20.03.2026)

Örneğin, Andrea del Sarto'nun 1511-1527 tarihli Son Akşam Yemeği adlı eserinde (Resim 4) kapalı-formun tüm özelliklerini görürüz. Bu resimde kompozisyonun öğeleri çerçevenin fiziksel sınırları tarafından tam olarak içerilmektedir. En önemli figür İsa sahnenin merkezinde yer alır. Havariler iki yanına simetrik biçimde yerleştirilmişlerdir. İmge her yönüyle çerçeve tarafından belirlenmiş sınırlar içerisinde izleyiciyi sahnenin merkezindeki anlatıya yönlendirir. Bu kompozisyonda izleyicinin gözünü ya da algısını sahnenin fiziksel sınırları dışına doğru çıkmaya zorlayan herhangi bir ayrıntı yoktur. Aksi biçimde Peter Paul Rubens'in 1630-1631 tarihli Son Akşam Yemeği tablosunda (Resim 5) kompozisyonun çerçeve içerisindeki yerleşimi sorunludur. Çerçeve sağ ve sol yandaki bazı figürleri kesmektedir. Bazı figürlerin yüzleri ve

vücutları seçilemez. Kıyafetinin rengi ve yukarıdan yüzüne düşen ışık hüzmeleri İsa'yı merkez figür olarak öne çıkarır. Ancak aslında kompozisyonun tam merkez ekseninde değildir. Figürlerin yerleşimi ve kompozisyonun genelinde simetri yoktur. Masa başında yemek için toplanmış on üç kişi yerine anlık bir olayın gerilimi içerisinde dalgalanan bir figürler topluluğu görürüz. Dolayısıyla Rubens'in tablosunda çerçevenin işaretlediği fiziksel sınırlar ile resmin içeriğinde uyumsuzluk görünmektedir. Anlatının akışı fiziksel sınırları zorlamakta, izleyicinin algısını çerçevenin dışına doğru çekmektedir. Bu nedenle Rubens'in Son Akşam Yemeği açık-form anlatı yapısı ile düzenlenmiş bir kompozisyonudur.

Resim 5. Son Akşam Yemeği, Peter Paul Rubens, Pinacoteca di Brera, Milano, 1630-1631.

Kaynak:

[https://en.wikipedia.org/wiki/Last_Supper_\(Rubens\)/#/media/File:Peter_Paul_Rubens_-_Last_Supper_-_WGA20255.jpg](https://en.wikipedia.org/wiki/Last_Supper_(Rubens)/#/media/File:Peter_Paul_Rubens_-_Last_Supper_-_WGA20255.jpg) (20.03.2026)

Çerçeve ve figüratif öğeler ilişkisi temelinde yapılan bu çözümleme aslında Heinrich Wölfflin'in Sanat Tarihinin Temel Kavramları adlı eserinde (2020: 148-183) Rönesans ve Barok sanatı incelemek için kullandığı karşılaştırma çiftlerinden birine denk gelmektedir. Wölfflin bu eserinde, kapalı-formu Rönesansın, açık-formu ise Barok resmin bir üslup özelliği olarak nitelemektedir. Bununla birlikte, çerçeve – figüratif öğeler ilişkisinin, imgenin anlamı üzerine yapılacak okumalar için de bir referans olabileceği gözden kaçırılmamalıdır.

Sonuç

Çerçeveler sınırlar oluşturarak dünyayı, olguları ve görüntüleri anlamamızı sağlar. Çerçeve olmaksızın ne anlamlı yapılar oluşturmak ne de onları algılamak mümkün değildir. 18. yüzyıldan itibaren çerçeve bir metafor olarak felsefi tartışmaların konusu haline gelmiştir. Bu tartışmaların özü ise çerçevenin kuşattığı nesne ile ilişkisi olmuştur. Yirminci yüzyıldaki düşünsel gelişmeler çerçeveyi kuşattığı nesne/imgenin temel bir özelliği olarak ortaya çıkarmıştır.

Resim sanatında çerçevenin ortaya çıkışı imge alanının düzenlenmesine koşut bir gelişme olarak gözükmektedir. Çerçevesi yoluyla imge kendisini çevreleyen uzamdan ayrılarak kendi içsel bağıntılarına sahip bağımsız bir yapı hüviyeti kazanmıştır. Bu bağlamda çerçeve düzenleyici bir araçtır. İmgelerin ve anlatıların sınırlarını düzenler. Sözcüğün etimolojisinin de düzen ya da düzenleme kavramlarıyla ilgili olduğu açıkça görülmektedir. Çerçeve, düzlem ve figüratif öğelerle birlikte resimsel bir kompozisyonun oluşumu için gerekli üç yapısal koşuldan biridir. İmgenin alanını kuşatarak onu gerçek dünyadan farklı, hayali ve resimsel bir düzlem olarak tanımlar. Çerçeve ayrıca izleyicinin bakışını ve algılarını yönlendirir. Herhangi bir alanı kuşatarak onu bakış için hazırlar. İmge ve izleyici arasındaki estetik alanın oluşumu

için gereken goreli uzaklığı ayarlar. İki-boyutlu bir düzlem üzerinde derinlik yanılsamasının oluşumu için katkı sağlar.

Çerçeve imgenin anlamını ve anlatım sürecini düzenleyici işlevler de üstlenir. Figüratif öğelerle karşılıklı konumlandırma ilişkisi olay örgüsünün mekânını tanımlar. Sonrasında izleyicinin zihninde bu mekânı algısal olarak inşa eder ve anlamlandırma sürecinin yapısını oluşturur. Bu bağlamda çerçevenin, imgenin anlamının ortaya çıkarılmasındaki başlıca referanslardan biri olduğu da açıktır.

Kaynakça:

Arnheim, R. (1982). *The Power of the Center: A Study of Composition in the Visual Arts*. University of California Press.

Ayverdi, İ. (2005). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı.

Belting, H. (1994). *Likeness and Presence: A History of the Image Before the Era of Art*. University of Chicago Press.

Crowther, P. (2009). *Phenomenology of The Visual Arts (even the frame)*. Stanford University Press.

Demus, O. (1964). *Byzantine Mosaic Decoration: Aspects of Monumental Art in Byzantium*. Boston Books.

Derrida, J. (1987). *The Truth in Painting*, Geoffrey Bennington & Ian McLeod (Trans.). The University of Chicago Press.

Eco, U. (1992). *Açık Yapıt*. Kabalcı Yayınevi.

Gasset, J. O. (1990). "Meditations on the Frame". *Perspecta: Theater, Theatricality, and Architecture*, Andrea L. Bell (Trans.), Vol. 26, 185-190.

Gombrich, E. H. (1984). *The Sense of Order: A Study in the Psychology of Decorative Art*. Phaidon Press.

Hurwit, J. (1977). "Image and Frame in Greek Art", *American Journal of Archaeology*, Vol. 81, No.1, 1-30.

Kant, I. (2006). *Yargı Yetisinin Eleştirisi*. (Çev. Aziz Yardımlı), İdea Yayınevi.

Kiilerich, B. (2001). "Savedoff, Frames, and Parergonality", *Journal of Aesthetics and Art Criticism*, Vol. 59, no. 3, 320-323.

Kitzinger, E. (1995). *Byzantine Art in the Making: Main Lines of Stylistic Development in Mediterranean Art: 3rd – 7th Century*. Harvard University Press.

Marin, L. (1994). “The Frame of Representation and Some of Its Figures”, *On Representation*, Stanford University Press, 352-372.

Özügül, A. (1996). *Antik Döşeme Mozaiklerinde Bordür Motifleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü.

Parlatır, İ., vd. (1988). *TDK Türkçe Sözlük*. TDK Yayınları.

Platt, V., Squire, M. (2017). “Framing the Visual in Greek and Roman Antiquity: An Introduction”, *The Frame in Classical Art: A Cultural History*, V.J. Platt, M.J. Squire (Eds.), Cambridge University Press, 3–99.

Schapiro, M. (1969). "On Some Problems in the Semiotics of Visual Art: Field and Vehicle in Image-Signs." *Semiotica*, I, 223-242.

Simmel, G. “The Picture Frame: An Aesthetic Study.” *Theory Culture Society*, II, (1994): 11-17.

Tarasov, O. (2011). *Framing Russian Art: From Early Icons to Malevich*. Reaction Books.

Tükel, U. (1989). “Resim Göstergebiliminin Bazı Sorunları”, *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 2, 9-15.

Wölfflin, H. (2020). *Sanat Tarihinin Temel Kavramları*, Hayalperest Yayınevi.

BÖLÜM 5

ÖN ASYA’DA DEMİR ÇAĞI YERALTI ODA MEZAR GELENEĞİNİN ARKEOLOJİK DEĞERLENDİRMESİ

DİLARA DEMİRTAŞ¹

Giriş

Arkeoloji biliminin geçmiş insanların yaşam tarzları ile bağlantısını en çok ortaya koyan kültürel alanlar mezarlıklardır. Mezarlık alanlarında bulunan eserler, gömü şekilleri ve gömü gelenekleri, Eski Çağ toplumlarının inanç sistemlerinden sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel gelişimlerine kadar pek çok unsuru takip edebilmemizi sağlamaktadır. Anadolu ise bu mezar potansiyelinin en yoğun bulunduğu kültür bölgelerinden biridir. Neolitik Dönem’den itibaren gömü geleneklerinin izlenebildiği Anadolu yerleşimlerinde, MÖ 4.–3. binyıllarda gömü geleneklerinde önemli değişimler yaşandığı görülmektedir. Erken Tunç Çağı’ndan itibaren, başta Alacahöyük olmak üzere mezarlık alanlarının “ev” ya da “oda” biçiminde düzenlenmeye başladığı anlaşılmaktadır (Özgüç, 1948, s. 99 vd.). Kalkolitik Dönem’de görülen küp ve sandık mezarların gelişiminin bir sonucu olarak ortaya çıktığı

¹ Dr. Öğr. Ü., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Arkeoloji, Orcid: 0000-0003-2347-8229.

düşünülen bu mezarlar, zemine açılan çukurlar içerisine taş ya da kerpiç bloklarla örülerek inşa edilmiş ve/veya ana kayaya oyularak şekillendirilmiştir (Yılmaz, 2006). Mezopotamya’da MÖ 3. binyılda Ur Kraliyet Mezarlığı’nda (Woolley, 1934, s. 82–85) ve Orta Tunç Çağı’nda Eski Assur Krallığı’na ait mezarlıklarda (Haller, 1954, s. 96–97) görülen tonozlu mezarların, Anadolu mezar mimarisi üzerinde etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Çoğunlukla sahte kemerli ve tonozlu yapılarıyla Mezopotamya ve Kuzey Suriye örneklerini andıran bu mezarlara Anadolu’da Erken Demir Çağı’nda Alacahöyük, Aslantepe (Frangipane, 1998, s. 293–297, Figür 3), İkiztepe, Gre Virike (Ökse & Bucak, 2002, s. 152), Tilmen Höyük, Gedikli Karahöyük, Lidar Höyük ve Hayaz Höyük’te (Yılmaz, 2003, s. 28 vd.) rastlanmaktadır. Orta ve Geç Tunç Çağı’nda ise Kültepe (Özgüç, 1950, s. 53), Gavurkale (Orthmann, 1967, s. 58), Beşiktepe (Akyurt, 2014, s. 16–17), Panaztepe (Akyurt, 2014, s. 23), Kolophon ve Yazılı Höyük (Alkım, 1968, s. 41) gibi merkezlerde bu mezar tipinin varlığı görülmektedir.

Anadolu’da yeraltı oda mezarların en yaygın olduğu dönem Demir Çağı’dır. Doğu Anadolu’da dromoslu, dikdörtgen planlı, bir ile üç odalı mezarlar yayginken (Çevik, 2000, s. 11), Orta ve Batı Anadolu’da bu tür mezarlar daha çok tümülüs formunda karşımıza çıkmaktadır. Anadolu dışına bakıldığında ise Mezopotamya, Kuzey Suriye, Transkafkasya ve Kuzeybatı İran’a yayılan bu mezar geleneği, Ön Asya dünyasının ortak bir kültürel mirası olarak değerlendirilmektedir. Bununla birlikte söz konusu bölgelerde görülen mezar tiplerinde bölgesel farklılıklar bulunmakta ve bu farklılıklar özellikle mimari özelliklere yansımaktadır.

ÖN ASYA'DA DEMİR ÇAĞI YERALTI ÖRME MEZARLAR

Erken Demir Çağı'nda Yeraltı Oda Mezarları

Yeraltı oda mezarların sayıca arttığı bir dönem olan Erken Demir Çağı, Doğu Anadolu Bölgesi hem bu döneme ait yerleşim merkezlerinde yaşayanların sosyo-kültürel durumları hem de daha sonra bu topraklarda kurulan Urartu Krallığı ölü gömme geleneklerinin yayılım alanının bilinmesi açısından önemlidir. MÖ II. Binen itibaren hayvan besiciliğine dayalı pastoral bir yaşam süren yöredeki halkın MÖ. I. Binden itibaren zengin maden yatakları sayesinde kaleler kurarak zenginleştiği düşünülmektedir. Bu tür kalelerin sayısı oldukça fazladır. Erken Demir Çağı kaleleri daha çok nekropol alanlarından bilinmektedir (Belli, Konyar, 2003, s. 4-6).

Doğu Anadolu Erken Demir Çağı nekropol alanlarında çok sayıda oda mezar görmek mümkündür. Veli Sevin ve Zafer Derin Doğu Anadolu Bölgesi'nde görülen oda mezarları “dikdörtgen planlılar, ortası şişkin, uç kısımlarına doğru daralan planlılar ikiye ayrılmaktadır (Sevin, 1987, s. 36; Derin, 1993, s. 52). Dörtgen planlı mezarlar dar girişli, 3-6 m uzunluğunda, 0.65-3.25 m genişliğinde yüksekliği 1.10-2.90 m arasında değişen büyük boyutlu taşların iç çekilerek örülmesi nedeni ile 2 m yüksekliğe kadar erişebilmektedir. Aile mezarı olarak kullanılan ve kimi zaman 20 kadar iskelete rastlanan mezarlar belirli dönemlerde açılarak yeni gömüler gerçekleştirilmiştir (Sevin, 1987, s. 36). Alacahan, Konakbey, Kertenkele Kayalığı, Dilkaya, Karagündüz mezarları bu gruba girmekle birlikte bu tür mezarlar kimi zaman sahte kemer olarak adlandırılan üst örtü ile kapatılabilmektedir. Ortası şişkin, uç kısımlara doğru daralan plana sahip mezarlarda, mezar odaları iki uca doğru daralmaktadır. Mezar odalarının en geniş noktaları olan orta bölgeler 1.10-1.70 m arası değişmektedir. Mezarlara dromos yardımı ile girilmektedir. Kimi zaman dromos-mezar odası arasında basamaklar bulunmaktadır. Mezar tabanları sıkıştırılmış

topraktandır. Bu tür mezar odaları Ernis-Evditepe ve Ağaçlı'da bulunmaktadır (Derin, 1993, s. 52-53).

Dikdörtgen planlı mezarlardan ilki, Karagündüz mezarıdır. Kaba taşlarla çamur harç kullanılarak örülen mezarlara küçük bir dromosla girilmektedir. Bu dromoslar kimi zaman toprağa açılmış basit çukurlardan kimi zaman ise taşlarla özenli bir şekilde örülmüş örneklerden oluşmaktadır. Dromosun yan yüzeylerinden birinde mezar odasına girişi sağlayan bir kapı bulunmaktadır. Kapı boyutları genellikle 0.65x0.600 m ile 0.53x0.50 m arasındadır. Gömülerin yapılmasının ardından kapılar sal taşları ile kapatılmıştır. Mezar odalarının boyutları birbirinden farklılık göstermektedir. 2.10x4.20 ile 1.2571.6471.45x4.30 m boyutlarında değişmektedir. Yükseklikleri 1.50 ile 2.50 m arasında olan mezarlar sahte kemerli bir yapı ile örtülüdür. Mezarlar alttan üste doğru küçülen taşlarla aşırma-bindirme tekniğiyle inşa edilmiştir. Mezar odalarında kimi zaman nişler bulunmaktadır (Belli, Konyar, 2003, s. 60-65).

Alacahan'da dromosu kuyu şeklinde inşa edilmiş bir mezara rastlanmıştır. 6.60x3.25 m boyutlarında oldukça büyük olan mezar odasının yüksekliği 2.80 m'dir. Mezarın çatısı sözde kemerlidir ve ağır bir kapak taşı ile kapatılmıştır. Mezar MÖ 10-9. yy tarihlendirilmiştir (Sevin, 1987: 42; Derin, 1993, Kat. No. 7). Van'ın 70 km güneydoğusunda, Alniak köyünde ortaya çıkarılan bir başka mezar 1.50 m çapında, yuvarlak tasarlı bir oda mezar olarak karşımıza çıkmaktadır. Dromossuz olan mezar 1.20-1.30 m boyutlarındadır. Mezarlara üstten kapak taşları kaldırılarak gerçekleştirilmektedir (Sevin, 1987, s.43).

Taşlarla kapatılan mezarların üzerleri oval planlı taşlarla çevrelenecek şekilde bir plan izlenen bu tür mezarların en güzel örneklerinden biri Van'ın 90 km kuzeydoğusunda yer alan Yukarı Sağlamlı mezarlığında bulunmuştur. Dromoslu, mezar odasının toplam uzunluğu 8.35 m'dir. Mevcut derinliği ise 1.75 m kadardır. Taştan inşa edilen dromos ile mezar odası kapak taşı ile kapatılmıştır.

Mezarın dıştan uzunluğu ise 1.90-2.05 m arasındadır (Belli, Konyar, 2003: 6-23). Dilkaya'da ortaya çıkarılan Erken Demir Çağı iki oda mezar 2.40x4.60 ve 1.75x2.25 m boyutlarındadır. İlk mezar, (85 Nolu mezar) kuyu şeklinde 1.50x0.90 m boyutlarında dromostan iki basamaklı bir merdivenle girilen dikdörtgen planlı olarak inşa edilmiştir. Mezarın üstü kapak taşı ile kapatılmış, mezar kapısı dik olarak yerleştirilmiştir. İkinci mezar, (86 No'lu mezar), kuzeyde bulunan 1.70x0.50 m boyutlarında dromos ile girişi sağlanan dikdörtgen planlı oda mezar örneğidir. Mezarın üst örtüsü 1.90x0.95 m boyutlarında iki kapak taşı ile kapatılmıştır. Mezar içerisinde çok sayıda iskelet ve tunç bilezikler ele geçmiştir. Bu durum mezarların belirli zamanlarda açılarak toplu mezar olarak kullanılmıştır (Çilingiroğlu, 1988, s. 232, Res. 14-15; 233, Res. 17; Derin, 1993, Kat. No. 20-21).

Şişkin gövdeli, daralan forma sahip Ernis-Evditepe'de bulunan yeraltı oda mezarları farklı türlerde inşa edilmiştir. Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı taşlarla örülmüş mezarların yanı sıra krepis çevirili dikdörtgen ya da oval planlı mezarların varlığı söz konusudur. İkinci gruba giren M8 olarak tanımlanan bir mezar üç sıra taşların 13 m çapında çevrelediği bir alanın ortasında 3x1.20 m boyutlarında bir mezar odasından oluşmaktadır. Mezar odası bindirme tekniğinde dromosuzdur. Benzer mezar olgusu M9 olarak kodlanan mezar odası için de geçerlidir. Kare planlı bir başka mezar odası olan m4 ise, 10.50x10.70 m boyutlarındadır. Mezar odası taş bloklardan inşa edilmiştir. Mezarların ilk grupları kapılı ikinci grupları ise kapısızdır. Mezarlarda bulunan iskelet sayılarının fazlalığı çoklu gömü yapıldığını ortaya koymuştur. Mezarlar içerisinde demir silah ve süs eşyaları ile seramikler ortaya çıkarılmıştır (Belli, Konyar, 2003, s. 40-46).

Yoncatepe'de toplamda 6 adet oda mezar ortaya çıkarılmıştır. Yüzeyden 70-100 m aşağıda açılan çukurlara iri andezit bloklarla örülen mezarlar kimi zaman dromoslu kimi zaman ise dromossuz

biçimde inşa edilmiştir. Dromoslu oda mezar türünde olan ve M3 olarak isimlendirilen mezar 1.20x1.00 m boyutlarında dikdörtgen planlıdır. Üzeri kapak taşları ile kapalı olan mezarın 60x60 cm boyutlarında kare açıklıkla dromosa dromostan ise iki basamakla inilen mezar odasına girilmektedir. Bindirme tekniğinde yapılmış mezarda kremasyon gömü söz konusudur. Dromoslu bir girişe sahip olan M3’de benzer bir planla inşa edilmiştir. Ancak merkezin batısında bulunan üç mezar hem dromossuz oluşları hem mimarileri açısından farklıdır. Kapak taşı kaldırılarak girilen mezarlar dikdörtgen planlıdır. Hakkâri, Avzini da diğer Erken Demir Çağı mezarlarında olduğu gibi dromoslu sal taşları ile giriş sağlanan dikdörtgen planlı toplu mezarların varlığı bilinmektedir Van-Çatak’ın yakınlarında yer alan Ağaçlı (Avzini) Bölgesi’nde taştan inşa edilmiş oda mezar ortaya çıkarılmıştır. Uzunluğu 5.20, genişliği 2.20 m olan dikdörtgen mezarın yüksekliği 1.20 m kadardır. Mezarın üzerinde bulunan ağır kapak taşı kaldırılarak mezar soyulmuş, tahribe uğramıştır. Söz kemerli olan yapı, tabandan tavana doğru kavisli bindirme tekniğinde inşa edilmiştir. Mezar MÖ 10-9 yy tarihlidir (Derin, 1993, s. Kat. No. 17).

Kazısı yapılmamış olmasına karşın Muş Ovası’nda da çok sayıda yeraltı oda mezar olduğu tespit edilmiştir. Çoğu defineciler tarafından tahrip edilen mezardan biri Malazgit’in 30 km güneyinde bulunmaktadır. Belliahır kromlekli mezarı, iki uçtan dar ortaya doğru genişleyen mezar odası 3.85x1.30-1.90 m ölçülerindedir. Bindirme tekniğinde inşa edilen mezar büyük bir kapak taşı ile kapatılmıştır. Bir diğer örnek Civikan kromlekli mezarıdır. Dromosu tespit edilemeyen mezara girişin nasıl sağlandığı net değildir. 2.20x5.00 m boyutlarındaki mezar odası 1.15 m yüksekliğe sahiptir. Aşağı Marnuk olarak isimlendirilen Muş Bulanık ilçesi yakınlarındaki mezar, dikdörtgen planlıdır. 2.00x6.00 ölçülerindeki mezar bindirme tekniğinde inşa edilmiştir. Benzeri mezarlar Bulanık

ve Malazgirt ilçelerinde sıkça rastlanmaktadır (Biber, Erdoğan, 2018, s. 406-407).

Urartu Krallığı Yeraltı Örne Oda Mezarları

MÖ 9-7 yy kadar Doğu Anadolu merkez olmak üzere kurulan Urartu Krallığı'na ait ölü gömme gelenekleri çok çeşitli ritüelleri beraberinde getirmektedir. Basit toprak mezar, kremasyon gömü, kaya mezar, yeraltı oyma, örme mezar, taş sandık mezar ve küp mezar Urartu Krallığı kale ve nekropollerinde tespit edilmiş mezar türleri arasındadır. Bu mezarlardan en yaygın olanlardan biri yeraltı örme oda mezarlardır. Urartu Krallığı oda mezar geleneğinin kökeni henüz tam anlamıyla aydınlatılmış değildir. Ancak Mezopotamya'da MÖ 3. Binden itibaren var olan ve Kuzey Suriye-Levant Bölgesi'nde Tunç Çağları'nda sıkça rastlanan gömülerin Urartu'ya Assur'dan geçtiği iddia edilmiştir. Sözde kemerli, dromoslu dromossuz mezar geleneğinin Anadolu'da güney kültürlerin bir etkisi olarak sandık mezarlardan itibaren geldiği sanılmaktadır. Eski Assur Dönemi ve Orta Assur'da görülen sahte kemerli mezarlar yavaş yavaş gerçek kemerlere dönüşmüştür. Birçok bilim insanı bu gelişimin Urartu Krallığı'nda kayaya oyulmuş mezarlarda kullanıldığını iddia etmektedir. Assur'dan alınan yeraltı örme oda mezar geleneğinin Urartulu ustalar tarafından kayaya oyulması daha sonra yeraltı mezarlarda örme ve oyma olarak devam etmiş, Geç Demir Çağı'nda Akhaimenid Sülalesi tarafından dahi kullanım gördüğü belirtilmektedir (Sevin, 1987, s. 45-47).

Toprak zeminin yaklaşık 2 m aşağısında açılan çukurlara kerpiç tuğla veya büyük taş bloklardan tek veya çok odalı inşa edilen mezarlar bir konutun yeraltına inşa edilmiş şekilleri olarak yorumlanmaktadır. Yeraltı oda mezarların duvarları bindirme tekniğinde tavana doğru daralır biçimde inşa edilmiştir. Mezarlar dikdörtgen ve uzun planlıdır. Uzunlukları 6 m'yi kadar bulabilmektedir. Yükseklikleri 1,5-2,5, genişlikleri 1.5-2 m

arasındadır. Mezar odaları çoklu gömü için düzenlendikleri için kapı yapıları devamlı açılabilir şekilde geliştirilmiştir. Dromoslu örneklerde giriş sal taşların kaldırılması sonucu uzun dromos yardımı ile, dromossuz mezarlarda ise sal taşları kaldırılarak direkt mezar içerisine giriş sağlanmaktadır (Konyar, 2011, s. 217-218).

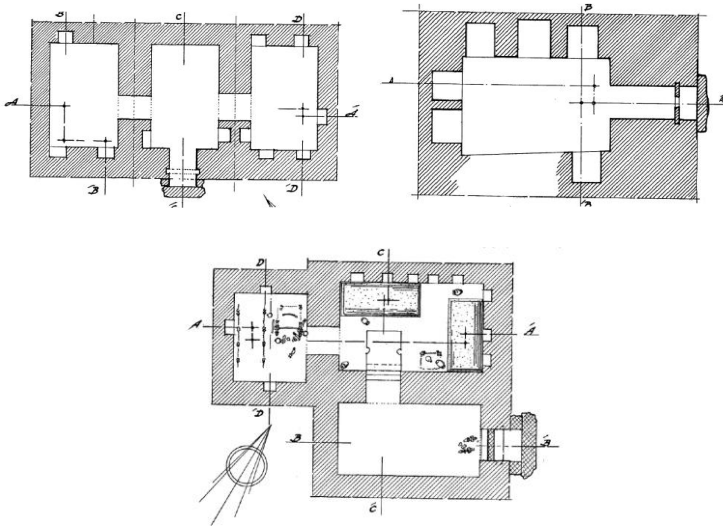
Aynı tür mezarlar olan yeraltı oyma mezarların tek farklı, ana kayadan oyularak inşa edilir olmasıdır. Bu durum bir tercih değil, gömünün yapılacağı coğrafyanın elverişli olması ile alakalıdır (Derin, 1993: 109). Yeraltı oda mezarlara kimi zaman sandık içerisinde kimi zaman inhumasyon kimi zaman ise kremasyon olmak üzere üç farklı gömü söz konusudur. Oda mezarların en yaygın grubunu tek odalı mezarlar oluşturmaktadır. Erivan, Alişar, Liç, Gusçi, Dağalan, Kamışlı, Akçaören, Gönlüaçık, Patnos ve Konakbey’de bu tür Urartu mezarları söz konusudur (Çevik, 2000, s. 11).

Kimi mezarlar ise dromoslu, dromossuz, takalı, takasız veya yalancı kemerli olarak ayrılabilir. Erzincan Altıntepe’de, Alişar, Tanıktepe’de bilinen üç oda mezarın soylulara ait olduğu kesindir. Ancak küçük boyutlu tek odalı bazı mezarların halk mezarları olarak kullanıldığı da sanılmaktadır. Bu nedenle yeraltı örme oda mezarların hem soylu kesim hem halk tarafından tercih edildiği açıktır (Çevik, 2000, s. 10).

Urartu yeraltı oda mezarlarından en önemli örnekler Erzincan-Altıntepe’de ortaya çıkarılmıştır. Tepenin güneydoğusunda ovoid 40 m yükseklikte inşa edilen 3 oda mezardan ikisi defneciler tarafından tahrip edilmiştir. 1959’da Tahsin Özgüç tarafından bulunan üçüncü oda mezar sağlam durumda ele geçmiştir. I No’lu mezar; 9 m uzunluğunda, 4.50 m genişliğinde çukur içerisine üç odalı bir mezar inşa edilmiştir. Tüm odalar dikdörtgen planlı olup yan yana sıralanmıştır. Duvar kalınlıkları 90-60 cm arasındadır. Mezar yükseliği 2.75 m’dir. Uzun duvarlarda iki sıra dik, üçüncü ve dördüncü sıradakiler ise kavisli şekilde sıralanarak sahte kemer

oluşturmuştur. Duvarlarda nişler bulunmaktadır. Mezar tabanı taş döşelidir. Mezarın dış kapısı ikinci odada bulunmaktadır. 1.27x0.80 m boyutlarındaki kapı taşlarla kapatılmıştır. Mezar odaları birbirlerine 70 cm eninde kapılarla bağlanmıştır. Mezar odasını örten iri blokların üstü üç sıra toprak tabakası ile kaplanmıştır. Dış duvarların taş sıraları üzerine ise kerpiç bloklar örülerek mezarın üzerine 7.90x3 m eninde büyük bir oda inşa edilmiştir. Ölü kültü ile ilgili bu oda Urartu ritüelleri açısından da önemlidir (**Figür 1a**) (Özgüç, 1969, s. 10-12).

Figür 1a-c: *Erzincan Altın-tepe’de bulunan I, II ve III No’lu yeraltı oda mezarlar*

Kaynak: Özgüç, 1969, s. 11, 15, 18.

I No’lu mezarın güneybatısında bulunan II No’lu mezar tek odalıdır. Mezara 1.25 m eninde, 2.40x0.90 m boyutunda taş döşeli bir dromos ile giriş sağlanmaktadır. Büyük ve oldukça özenle işlenmiş taşlardan inşa edilen mezar odasının kapısı kuzeydoğuya bakmaktadır. Mezar 4x2.75x2.50 boyutlarındadır. Mezar odasında

altı adet niş bulunmaktadır. Kimi taşların üzerine yuvarlak delikler açılmış, bu delikler Özgüç tarafından metal kapların dik durabilmesi için oluşturulduğu şeklinde yorumlanmıştır. Mezar odası 2 m yüksekliğe sahiptir. Mezarın üzeri kapatıldıktan sonra mezar üzerine kule benzeri bir oda inşa edildiği de anlaşılmaktadır (**Figür 1b**) (Özgüç, 1969, s. 17-20).

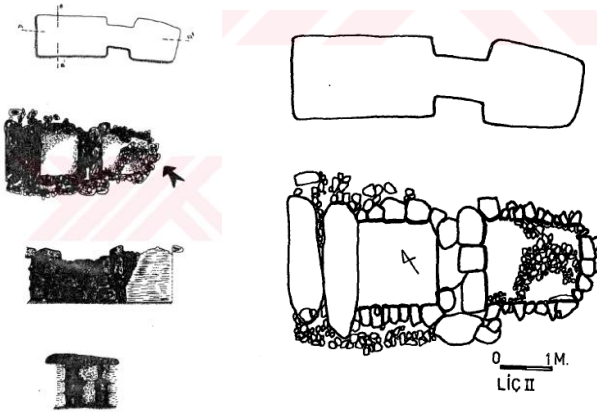
III No'lu mezar için 4.75x8x50 m boyutlarında bir çukur kazılmış ve bu çukura üç odalı bir mezar inşa edilmiştir. Oda duvar kalınlıkları 1 m'dir. Oda iri taş bloklardan inşa edilmiştir. Birinci odanın genişliği 2x4 m'dir. Odanın kuzeyindeki kapı iki dar cepheye açılmaktadır. Kapıyı kapatan taş bloklar tabana açılmış çukurlara özenle yerleştirilmiştir. Sıkı bir şekilde güvence altına alınan bu oda, mezar hediyeleri için inşa edilmiştir. Birinci odadan ikinci odaya 4 m genişliğinde bir kapı ile geçilmektedir. Bu oda lahitlerin yerleştirildiği ana odadır. Mezar odasında bulunan iki lahitten biri kuzeydoğu dar duvara, diğeri ise kuzeydoğu-güneybatı uzun duvara bitişiktir. Lahitlerde biri kadın diğeri erkek iki iskelet ortaya çıkarılmıştır. İkinci odadan daha dar üçüncü oda 2.50x2 m boyutundadır. Herhangi bir kapı açıklığı olmayan odanın kapısı sürekli açık kalacak şekilde inşa edilmiştir. Bu oda içerisinde ise çeşitli mobilyalar ele geçmiştir. Mezar odaları 3 m boyutlarında iri taş bloklarla kapatılmıştır (**Figür 1c**) (Özgüç, 1969, s. 20-27).

Alişar'da bulunan Urartu mezarı defineciler tarafından tahrip görmüş durumdadır. Kemerli tavana sahip olan mezar odası ön girişli bir ana odadan oluşmaktadır. Duvarlarında nişler bulunan gömü odasının tavanı düzdür. Mezar odası içerisinde vazolar tespit edilmiştir (Girginer, 1993, s. 160).

Ağrı-Patnos ilçesi 11 km ilerisinde, Adilcevaş karayoluna yakın Kızılkaya Köyü'nün 3 km kuzeyinde bulunan Liç Köyü içerisinde Urartu Krallığı'na ait basit toprak mezar, urne mezar ve oda mezar yapısına rastlanmıştır. I No'lu oda mezar tepenin güney yamacında yeraltına açılan bir çukura taşlarla örülmüştür.

1x0.62x1.05x0.50 m boyutlarında düzensiz dikdörtgen planlı dromoslu olan mezarın duvarları 0.60-1 m arası değişen taşlarla kaplıdır. Taşlar küçük taşlar veya çamur yardımı ile sağlamlaştırılmıştır. Ana mezar odası dikdörtgen planlı olup 1.30x1.63 m boyutundadır. Odanın arka duvarında iki adet 0.40x0.30 m boyutlarında niş bulunmaktadır. Oda duvarlarının kalınlığı 0.60-1.20 m arasında değişmektedir (**Figür 2a**). II No'lu oda mezar, 1.80x1.60 m boyutunda dromosludur. Dromos duvarları 0.15x0.20x0.30 m boyutlarında büyük taşlarla harç veya küçük taşların araya konulması ile inşa edilmiştir. Mezar odasına 0.77x1.05 m boyutlarında bir girişten girilmektedir. Ana mezar odasının duvarları 0.70-1 m bulan taşlarla harçsız olarak inşa edilmiştir. 2.80x1.65 m boyutlarındaki ana mezar odası tavanı iki blokla kapatılmıştır (**Figür 2b**). III No'lu odanın girişi levhalarla kapatılan bir dromostan sağlanmıştır. Oda defineciler tarafından tahrip edilmiştir. IV No'lu oda mezar, II No'lu mezarın 31 m güneydoğusundadır. Dıştan 4.45 m boyutlarında, 1.20x1.60 m'lik dikdörtgen biçimli bir dromosa sahip olan mezarın odası 1.85x1.00x0.80 m'dir (Girginer, 1993, s. 165-170).

Figür 2a-b: Liç I-II Nolu Mezar Odası

Kaynak: Girginer, 1993, s. Şek. 65

Erciş-Ahlat karayolunun 21 km yakınında bulunan bir alanda da Urartu yeraltı oda mezarı ortaya çıkarılmıştır. Kuyu şeklinde bir dromosa sahip olan mezarın 2.50x5.10x1.90 m boyutundadır. Odaya 0.67x0.90x0.65 m boyutlarında bir kapı geçidi ile girilmektedir. Dromos 1.10x1.30x1.80 m boyutunda, mezarın batı köşesindedir. Sözde kemerli ezar iri taş bloklarla inşa edilmiştir. Üst kısmında dört büyük sal taşı ile kapatılmıştır. Bu taşların üzerine ise killi toprak, poza taşı ile kapatılmıştır (Derin, 1993, Kat. No.80).

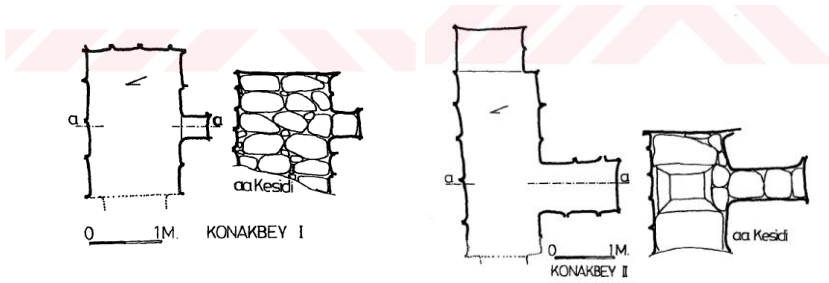
Patnos'a bağlı Akçaören Köyü'nde bulunan dromoslu Urartu yeraltı oda mezarı tek odalı olup 1.78x1.18 m boyutundadır. Nişsiz olarak inşa edilen mezarın temel taşları küçüktür. Tavan 3-4 adet 1.80 m'lik taşlarla kapatılmıştır (Derin, 1993, Kat. No. 81).

Dağalan'da bulunan Urartu yeraltı oda mezarı, tahrip olması nedeni ile plan şeması çıkarılamayan örneklerden biridir. Ancak mezarın taştan inşa edildiği ve duvarlarında niş bulunduğu açıktır. Ağrı-Van karayolu, Patnos 5 km gerisinde yer alan Akçaören Köyü içerisinde Keçi Kalesi bulunmaktadır. Kalede yapılan çalışmalar sonucunda bir adet mezara rastlanmıştır. Büyük boyutlu taşların küçük taşlar ve çamur harçla sabitlenerek inşa edildiği mezarda taşların görünür kısımları hafifçe işlenmiştir, düzeltilmiştir. Oda mezar düzgün bir biçim arz etmemekle birlikte 1.78x1.18x0.89 m boyutlarındadır. Mezarın toprakla kapatılan bir dromosu bulunmaktadır. Dromos ile ana mezar odası arasında 0.62 m uzunluğunda bir taş bulunmaktadır. Mezar odasının tavanı ise iri 3-4 taş blokla kapatılmıştır (Girginer, 1993, s. 172-174).

Patnos Adilcevaz karayolu üzerinde, Patnos'a 25 km uzaklıkta Gönlüaçık Köyü'nde yaklaşık 20 mezar defineciler tarafından tahrip edilmiş, bir mezar ise Baki Öğün tarafından temizlenmiştir. Düzensiz dikdörtgen planlı mezar 2.10x2.28 boyutlarındadır. Mezarın tahrip olmuş durumda bir dromosu bulunmaktadır. Mezar derinliği 1.50-1.60 m boyutlarındadır. Zemin sıkıştırılmış topraktan yapılmıştır (Girginer, 1993, s. 174-175).

Patnos-Adilcevaz karayolu üzerinde, Patnos'un 10 km güneyinde yer alan Konakbey Köyü'nde Urartu dönemine tarihlendirilen üç mezar tespit edilmiştir. İki örnek oda mezar şeklinde inşa edilmiştir. I No'lu mezar, dikdörtgen planlıdır. 2.00x1.20x1.30 m boyutlarındadır. Düz tavanlı olan yapının dromosu batıdadır. Batı duvar üzerinde 0.30x0.40 m boyutlarında dikdörtgen planlı bir niş yer almaktadır. II No'lu mezar dromoslu olup 2.70x1.20x1.30 m boyutlarında, dörtgen planlıdır. Düz tavanlı mezarın dromosu üzerinde batı ve doğu olmak üzere iki niş söz konusudur. Nişlerin boyutları 0.80-0.50x1.30 m boyutlarındadır. Mezar odası 1.80 m boyutundadır (**Figür 3**) (Girginer, 1993, s. 176-178).

Figür 3: Konak Bey I-II mezar odaları

Kaynak: Derin, 1993: Kat. No. 16-17

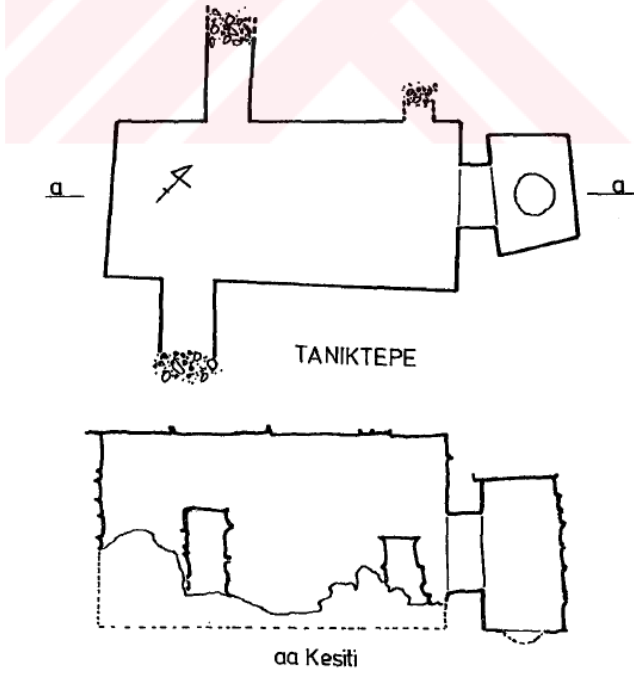
Patnos-Adilcevaz karayolu yakınlarında Gavurkale mevkinde bir nekropol keşfedilmiştir. Defineciler tarafından tahrip olmasına karşın bazı mezarların mimari planlı tespit edilebilmiştir. Taş sandık mezarların yanı sıra dromoslu ve dromossuz iki mezar ortaya çıkarılmıştır. Dromoslu mezarlar, kalenin batısında yer almaktadır. İlk mezar 2.70x1.45, ikincisi 2.20x1.15 m boyutlarındadır. Her iki mezar kuzeydoğu-güneybatı yönünde inşa edilmiş, üzeri ağır taş bloklarla kapatılmıştır. Mezarların dromoları da ağır taşlarla kapatılmıştır. Mezarların yüksekliklerinin 1 m kadar olduğu tespit edilmiştir. Mezar içlerinde nişe rastlanmamıştır. Ancak

klasik Urartu tipi olarak tanımlanacak nişli mezarların varlığı da bilinmektedir. 1.05x1.05 boyutlarında kare planlı dromos ve 0.70x0.60 m’lik bir geçitle ulaşılan ana mezar odası 3.10x1.55 m boyutlarındadır. Kuzeydoğu duvarı üzerinde 0.75x0.50 m boyutlarında bir niş yer almaktadır. Ön yüzleri işlenmiş iri taş bloklardan inşa edilen mezar odasının üzeri iri kapak taşları ile kapatılmıştır. Mezarın yüksekliği 1.50-1.60 m kadardır. Gavurkale mezarı, Zafer Derin tarafından Erken Demir Çağı mezarı olarak niteledirilmiş, ancak Nevzat Çevik ve Serdar Girginer bu mezarların Urartu Dönemi’ne ait olduğunu belirtmektedir (Bkz. Derin, 1993, Kat. No. 16-17; Çevik, 2000, s. 9-11). Budak mevkinde de benzeri şekilde işlenmiş nişsiz oda mezarların varlığı bilinmektedir (Girginer, 1993, s. 187).

Urartu Krallığı Oyma-Örme Mezarlar

Urartu Krallığı’nda görülen ve amacı ritüel olmaktan çok doğa koşullarına bağlı bir gömü şekli olan yeraltı oyma-örme mezarlar, ana kayaya oyulan çukurlara taşlardan inşa edilmiş mezarları temsil etmektedir. Urartu Krallığı’nda şimdiye kadar iki adet bu tür mezar tespit edilmiştir. Bunlardan biri Patnos yakınlarında yer alan Kamışlı Köyü’nde ortaya çıkarılmıştır. Bir kısmı kayaya oyulan bir kısmı ise taşlardan inşa edilen mezarın düzensiz taşlardan inşa edilmiş bir dromosu mevcuttur. Ana oda 3.34x1.95 m boyutlarındadır. Mezar duvarı içerisinde nişler bulunmaktadır. Mezar odasının üzeri büyük boyutlu taşlarla kapatılmıştır. Bir başka mezar Ağrı-Doğubeyazıt yolu üzerinde bulunan Tanıktepe’de bulunmuştur. Tanıktepe oda mezarı kuyu şeklinde, 1.50x1.50x1.80x2.15 m boyutunda bir dromosla ulaşılan tek odalıdır. Sözde kemerli olarak inşa edilen mezar odası 2.95x2.70x6.30x6.15 m boyutlarındadır. Mezarın yüksekliği 3 m’dir. Mezar odasının yarısı ana kayadan oyulmuştur (**Figür 4**) (Derin, 1993, Kat. No.86).

Figür 4: Taniktepe yeraltı oyma-örme mezar

Kaynak: Derin, 1993: Katç No. 86.

Patnos'un 12 km güneybatısında yer alan Aşağı Kamışlı'da bulunan Urartu yeraltı mezarı 3.34 uzunluğunda, 1.95-2.35 m genişliğinde, 1.80 m yüksekliğindedir. Mezar odasında iki adet niş bulunmaktadır. Nişler 0.40x0.40 kare ve 0.30x0.69 dikdörtgen planlıdır. Mezarın bir kısmı kayaya oyulmuştur. Oda mezar iri taş bloklardan inşa edilmiştir. Mezarda urnelerin ve kandillerin bulunduğu bildirilmiştir (Derin, 1993, Kat. 77).

Geç Hitit Beylikleri Oda Mezar Geleneği

Geç Hitit Kent devletlerinin ölü gömme gelenekleri genellikle bilinmemektedir. Ancak Zincirli'de MÖ 730 yılına tarihlendirilen bir oda mezar, Demir Çağı gömü gelenekleri açısından önemlidir. Mezarın kral Panamu'nun karısı ya da kızı adına yaptırıldığı tahmin edilmektedir. Dolerit taşlardan son derece güçlü bir şekilde inşa edilen mezar odası antik dönemde soyguncular tarafından tahrip edilmiştir (Andrea, 1943, s. 100), benzer bir oda mezar Deve Höyük'te ortaya çıkarılmıştır. Zeminin yaklaşık 5-8 m aşağısında, bazalt taşlardan inşa edilen tonozlu mezarın bloklarının kimi Hitit binalarından devşirmedir. 0.80 m boyutlarında, kare blokların arasında moloz taşlar konularak üç sıra inşa edilen mezar odası 3x8 m boyutlarındadır. Mezar odasının duvarları yaklaşık 20 derecelik açıyla örülerek çatı kısmında daralarak sonlanmıştır. Çatı üç büyük taşla kapatılmıştır. Üçgen şekilde kapatılan üst çatı örtüsü ana zeminin 1 m aşağısındadır (Moorey, 1930, s. 7-10).

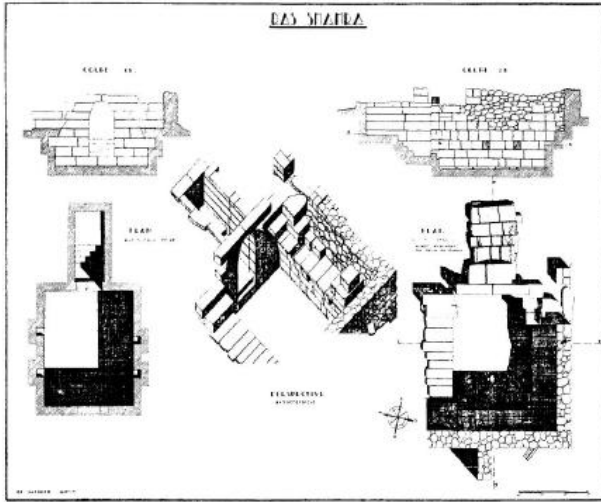
Suriye-Filistin Yeraltı Oda Mezarlar

Levant Bölgesi'nde Tel-es-Sa'idiyeh Bölgesi'nde yer alan Azor Nekropolü, Fenike Atlit, Ugarit yerleşimlerinde MÖ I. Bin yeraltı oda mezar geleneklerini görmek mümkündür. Lübnan'da bulunan Kamid-el-loz mezarı, Demir Çağı yeraltı örme oda mezarlarından biridir. Mezarlar genellikle 10-14 sıra taş bloklardan hafif kavisli şekilde inşa edilmiştir. Dikdörtgen biçimli mezar odası köşeleri yuvarlatılmış, dörtgen formlu taş bloklardan örülmüştür. Mezar odaları 1.10x0.70 m boyutlarındadır. Mezar yukarıya doğru bir taş sırası geri çekilerek radyal düzende kapatılmıştır. Kimi mezarların duvarlarında nişler bulunmaktadır. Mezarların tabanları genellikle taş döşelidir. Ölüler mezar içerisinde platformlar üzerine sırt üstü yatırılmıştır. Mezarın üzeri beş sıra taş blokla kapatılmış ve üzerine moloz-toprak tabakası dökülmüştür (Poppa, 1978, s. 22-25).

Mezar planı ve buluntuları ile Deve Höyük'e benzerlik göstermektedir.

Ugarit Minet-el-Bedia Bölgesi'de Geç Tunç Çağı sonu Demir Çağı (MÖ 14-13.yy) başlangıcına ait oda mezarlarının bulunduğu bir başka merkezdir. Düzensiz dikdörtgen bloklardan tonozlu şekilde inşa edilen mezar üzeri beyaz badanalı kuru moloz taşlardan örülmüştür. Tavan iki büyük taş levha ile kapatılmıştır. Eğimli şekilde inşa edilen mezar odasının çatısı ise tonozludur. Dromos ve mezar odasının kapısı taşlardan örülmüştür. Kapı son derece alçaktır. Tonoz ile taban arası tamamen toprakla doldurulmuştur (**Figür 5**) (Schaeffer, 1936, s. 138-142).

Figür 5: Ugarit MÖ 13. yy ait oda mezar

Kaynak: Schaeffer, 1936, **Figür 15**.

Kuzey Suriye topraklarında bir Assur yerleşkesi olan Dür-Katlimmu'da tonozlu bir mezar odası bulunmuştur. Mezar dromos ile birlikte 5.60x2.30 m boyutlarında olup 1.70 m derinliktedir. Ana kayanın oyulması ve ardından kerpiç bloklarla örülmesi ile inşa

edilen mezarın duvarlarında kireç-bitümen bir kaplama bulunmaktadır. Merdivenli bir dromosla giriş sağlanan mezar odası 2.20x1.20 m boyutlarındadır. Mezar içerisinde çok sayıda takı, seramik vb buluntular söz konusudur (**Figür 6**) (Kühne, 2010, s. 107-110).

Figür 6: *Dur-Katlimu’da bulunan Yeni Assur Dönemi Oda mezarı*

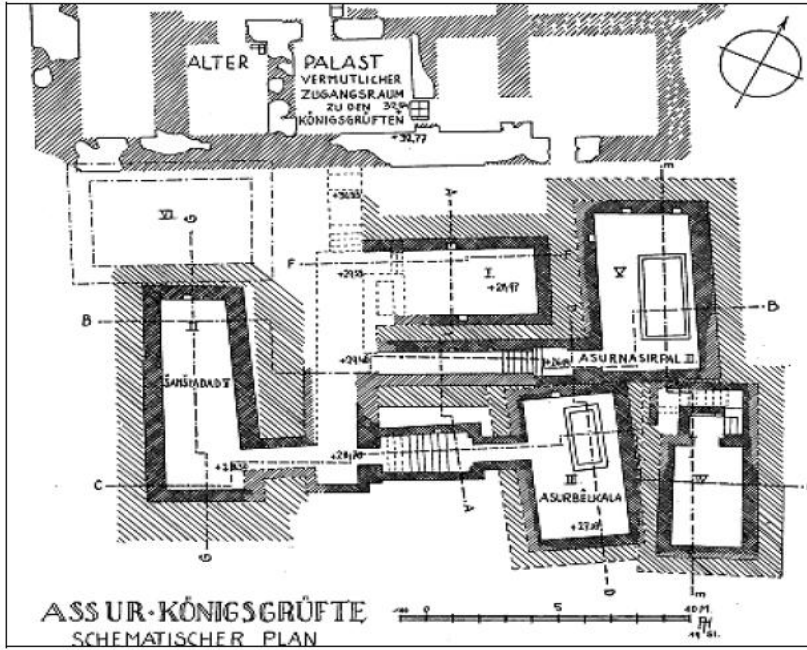
Kaynak: Kühne, 2010, s. 109.

İsrail Judah Bölgesi’nde de MÖ 8. yy tarihli bir oyma-örme oda mezar bulunmuştur. Ana kayaya dikdörtgen bir çukur açılması ile inşa edildiği mezar ev mimarisini andırmaktadır. Dikdörtgen bloklardan örülen dromos ve mezar odasının duvarlarında taşların çıkıntı yapması ile oluşturulmuş tezgâhlar söz konusudur. Mezar odasına giriş kayaya oyulmuş merdivenler sayesinde gerçekleştirilmektedir. Oda 2,5x3 m boyutlarındadır. Benzeri mezar odalarına Tell Halif, Tell el-Ful gibi yerleşimlerde de rastlanmıştır (Faust, 2012, s. 94-96).

Mezopotamya’da Demir Çağı Yeraltı Oda Mezar Örnekleri

Kuzey Mezopotamya’da Yeni Assur Dönemi’nde özellikle kral ve kraliçeler, saray veya tapınakların altına inşa edilmiş tonozlu mezar odalarına gömülmüştür. Benzerlerine ilk olarak Eski Assur’da rastlanan ve sonraki dönemde de devam eden tonozlu mezar odaları Yeni Assur Dönemi’nde oldukça büyük devasa bir yapı kompleksine dönüşmüştür. Krali mezarlardan ilki Assur kentinde bulunmuştur (**Figür 7**). Kerpiç tuğlalardan yaklaşık 20-25 sıra olarak inşa edilen mezar odalarının yerden yüksekliği 1.60 m’dir. Mezar odası 3x4.88 m boyutlarındadır. Mezarın iki uzun duvarında 34x42x32 cm boyutlarına iki niş bulunmaktadır. Mezar içerisine lahitle gömü yapıldığı sanılmaktadır. Ancak odanın güneybatı duvarının çökmesi nedeni ile mezar tahrip olmuş durumdadır (Haller, 1954, Pl. 40b; Lundström, 2009, s. 43-60, Pl. 13.1). Assur kentinde bulunan bir diğer mezar kral Assur-bel-kala’ya aittir. MÖ 1073-1056 yılına tarihli mezar, V. Şamsi Adad’a ait mezar odası ile bir koridor aracılığı ile bağlanmaktadır. Koridor sonunda mezara girişi sağlayan oda 1.55x82 m boyutlarındadır. Mezarın uzun duvarında bir niş bulunmaktadır. 4x2.12 m boyutlarında kerpiç tuğlalardan eğimli-tonozlu şekilde inşa edilen mezarlarda gömü lahit içine yapılmıştır (Haller, 1954, s. 177).

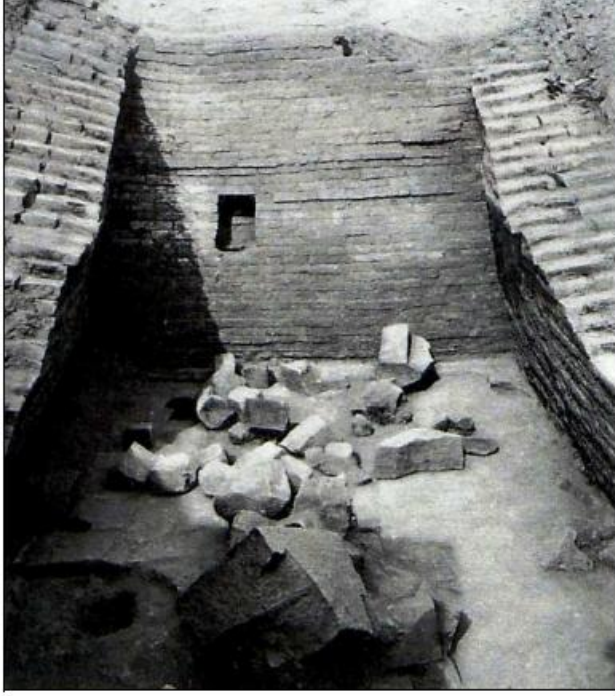
Figür 7: Assur kentinde bulunan yeraltı örme krali mezarlar

Kaynak: Haller, 1954: 171, **Figür 186**.

Bir diğer mezar odası V. Şamsi Adad'a aittir. 3 m uzunlupunda 95 m genişliğindeki mezara bir dromos aracılığı ile girilmektedir. Tonoz kısmı çökmüş olan mezara 1.75 m boyutlarında bir kapı ile giriş sağlanmaktadır. Dikdörtgen mezar odasının uzunluğu 8.96 m genişliğine, 3.40 m'dir. Uzun duvarların her bir sıra kerpiç bloğu geri çekilerek eğimli şekilde inşa edilmiştir. Duvarlar 70 cm kalınlıkta olup uzun duvarın birinde niş bulunmaktadır. Mezar odasında 2.74x1.66 m boyutlarında 92 cm yüksekliğinde bir lahit bulunmaktadır. Lahitin iki yanında bir yazıt bulunmaktadır (**Figür 15**) (Andrea, 1938, s. 139-140, Pl. 66b; Lundström, 2009, s. 61-65).

Figür 8: V. Şamsi Adad'a ait mezar odası

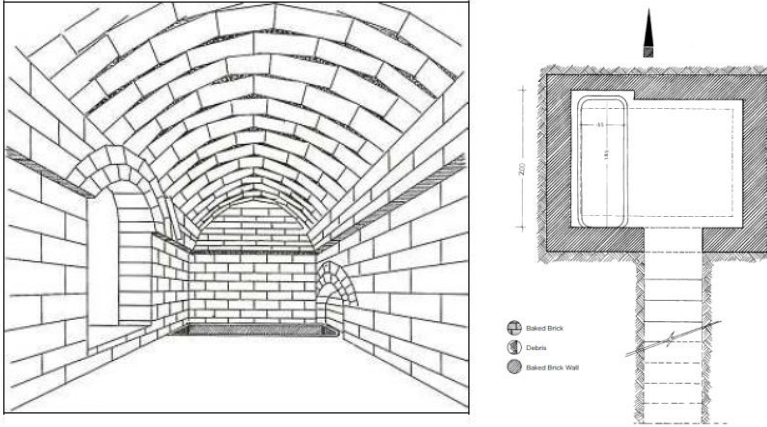
Kaynak: Haller 1954, Pl 40c.

Assur-bel-kala'nın mezarından açılan bir başka geçit II. Assurnasipal'in mezarına ulaşmaktadır. Üç sur atası temel üzeri kerpiç bloklardan inşa edilen mezarın taş duvarı üzerine nişler oyulmuştur. Mezar odası 7.30x3.75 boyutlarında olup duvarları bazaltla kaplıdır (Andrea, 1938, s. 136-138; Haller, 1954, s. 178-180).

Assur oda mezarlarının en güzel örnekleri kraliçe mezarları olarak adlandırılan Nimrud kentinde bulunan örneklerdir. Sarayın harem bölümünde yapılan kazılarda beşik tonozlu mezar odalarına giriş dromoslardan sağlanmaktadır. Dromos ve mezar odalarında bulunan lahitlerde kadın gömüleri söz konusudur. 8 sıra taş bloğun üzerine hafif dışa çekik şekilde üç sıra kerpiç bloklar yatay şekilde

yerleştirilerek tonozlu bir çatı örtüsü ile kapatılmıştır (Oates-Oates, 2001: 80, Figür 45). 2.46x1.85 m boyutlarındaki mezar odası 2 m yüksekliğe sahiptir. Tuğlaların her biri 36x36x12 cm boyutlarındadır. Mezarın güney duvarına açılan geçiş kapısı 1.12 m yüksekliğinde ve 0.85 m genişliğindedir. Mezar içerisinde mermer, alabaster, madeni ve pişmiş topraktan son sayıda mezar hediyesine de rastlanmıştır (**Figür 9**) (Hussein, 2016, s. 5-6).

Figür 9: Nimrud I No'lu mezar odası.

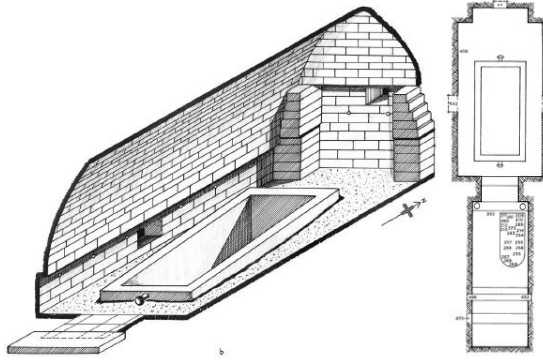
Kaynak: Oates-Oates, 2001, s. 80, Figür 45; Hussein, 2016, Pl. 1.

Bulunan ikinci mezar odası, 49 No'lu odanın tonozu üzerine çok sayıda madeni ve seramik eşyalar bırakılmıştır. Mezara giriş demir mille döndürülebilir şekilde işlenmiş çift taş kapıdan sağlanmaktadır. Mezarın eşit taşı 44x44x7.8 cm boyutlarında mermer plakadan oluşmaktadır. Batı duvarında bulunan bir nişe yerleştirilmiş mezar kitabesi mezarın III. Tiglat Pileser'in eşi Kraliçe Yaba için inşa edildiğini göstermektedir. Mezar odası 2.75x2.3 m boyutlarında olup yüksekliği 1.95 m'dir. 31 sıra halinde yerleştirilmiş kerpiç bloklar oldukça düzgün şekilde yerleştirilmiştir. Mezarın doğu duvarında da bir niş ve içerisinde bir kandile rastlanmıştır. Mezarın güney duvarına yakın olan lahit 2.3 m

uzunluğunda, 0.86 m genişliğindedir. Lahit içerisinde iki kadına ait iskelet bulunmuş birinin kraliçeye diğerinin ise annesine ait olduğu iddia edilmiştir. Mezarın tabanında oldukça fazla sayıda maden ve pişmiş topraktan değerli eşyalara rastlanmıştır (Hussein, 2016, s. 13-15).

Mezar odası III, 57 No'lu odanın tabanı altında ortaya çıkarılmıştır. Dromosa giriş, dik bir merdiven ile sağlanmıştır. Dromos ve mezara giriş taş kapılarla sağlanmıştır. Kapıların eşik taşları kireçtaşındandır. Oda, 30x30x8 cm boyutlarında kerpiç tuğlalardan inşa edilmiştir. Odanın girişini sağlayan kapı beyaz kalker taşından olup tonozlu bir yapıdadır. Kapı kapatıldıktan sonra tuğlalarla örülmüş ve sıva yapılarak mezar hırsızlarına karşı önlem alınmıştır. 3.8x1.6 m boyutlarındaki oda içerisinde gömü kaymaktaşı, 2.38x1.32 m boyutlarında bir lahit içerisine gerçekleştirilmiştir. Ancak mezarda üç büyük tunç lahitte bulunmuş ve içerisinde çok sayıda kemiğe rastlanmıştır. Mezarın eşik taşından itibaren hediyeler toprak altlarına kümeler halinde gömülmüş veya zemin üzerine yerleştirilmiştir. Tuğlaların kimi çivi yazılıdır. Mezarın doğu duvarında bir niş bulunmaktadır. Mezarın üzerini örten taş levhaların altında bulunan yazıtta mezar sahibinin Aurnasirpal'in eşi Mullissu-mukannishat-Ninua'ya ait olduğu anlaşılmıştır (**Figür 10**) (Damerji, 1999, s. 35; Hussein, 2016, s. 27-29).

Figür 10: Nimrud III No 'lu mezar odası

Kaynak: Hussein, 2016, Pl. 93, 9.

IV. No'lu mezar ise 56 No'lu avlunun güneyindeki bir odanın tabanında ortaya çıkarılmıştır. Mezar antik dönemde soyguna maruz kalmıştır. Tonozlu mezar odasına giriş tuğlalarla kapatılmıştır. 2.27x2.48 m boyutlarındaki mezar odası kareye yakındır. Mezar odasının karşılıklı iki duvarı üzerinde 30x70x50 cm boyutlarında nişler bulunmuştur. Nişler içerisinde tunç kandiller yerleştirilmiştir. Mezarın kemerli girişi 76 cm genişliğinde, 1.30 m yüksekliğindedir. Gömü, mezar içerisine yerleştirilmiş pişmiş toprak lahit içine gerçekleştirilmiştir. Ana mezar odasının batı ucunda kare bir dromos ve merdivenler aracılığı ile girişi sağlanan iki mezar odasına daha rastlanmıştır. 10 m uzunluğunda 2 m genişliğinde oda oldukça yüksek dairesel bir tonozla kapatılmıştır. Bu odayla bağlantılı olan ikinci oda 1.5x2.25 m boyutlarındadır. Duvarlarda nişler bulunmaktadır. Mezar çok odalı yapısı ile Urartu kaya mezarlara benzetilmektedir. Mezar içerisinde 271 mezar hediyesi ortaya çıkarılmıştır (Hussein, 2008, s. 83-86; Hussein, 2016, s. 43).

Güney Mezopotamya'da oda mezar geleneği, Yeni Babil Dönemi'nde de devam etmiştir. Kish kentinde yapılan kazı çalışmalarında Nebukadnezar'a ait sarayın kütüphane duvarına

yakın bir alanın altında oda mezar ortaya çıkarıldığı belirtilmiştir. Yıkıntı şeklindeki mezar odası içerisinde gömünün pişmiş toprak lahit içine yapıldığı kaydedilmiştir (Moorey, 1978, s. 61, 74). Benzeri mezarların Nippur ve Ur'da da bulunduğu bilinmektedir (Woolley, 1962, s. 67).

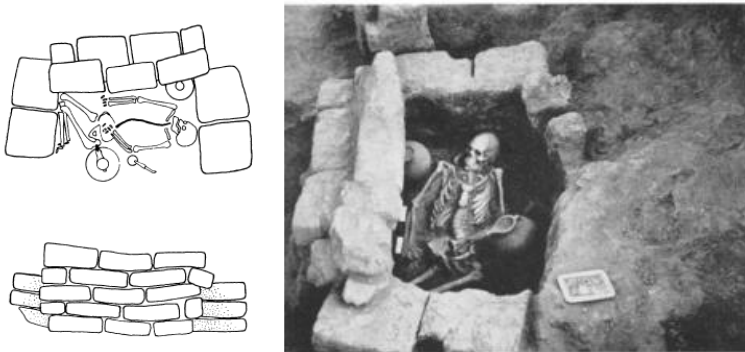
Kuzeybatı İran'da Demir Çağı Yeraltı Örne Oda Mezar Örnekleri

Kuzeybatı İran'da Demir Çağı mezar gelenekleri farklılık göstermektedir. Bu mezar Kuzeybatı İran'da bulunan yeraltı oda mezarlar genellikle Erken Demir Çağı ile Orta Demir Çağı arasında tarihlendirilmektedir. Kuzeybatı İran yeraltı oda mezarlar, taş veya kerpiçten örülmüştür. Kendi aralarında çatılı-çatısız, düzenli taşlardan-düzensiz taşlardan inşa olan, dikdörtgen-eliptik mezar olarak farklı alt gruplara ayrılan mezarlar genellikle SsON Yunc Çağı'na tarihlendirilmektedir. Bu mezarların bazıları Hasanlu V, Dinka Tepe, Godin Tepe gibi nekropol alanlarına yayılmış durumdadır. Ghalekute Nekropolü'nde Demir Çağ tabakasına tarihli tabanı taş levhalarla kaplı dörtgen mezar odaları bulunmaktadır. Aynı mezarlık içerisinde düzensiz taşlardan dörtgen yada eliptik şekilde düzenlenmiş mezar odaları da ortaya çıkarılmıştır. Geoy Tepe Demir Çağ yeraltı oda mezarı ise taştan inşa edilmiş, duvarlar kille sıvanmıştır (Cinquabre, 1978, s. 336-337). Kuzey Batı İran yerleşimleri arasında Demir Çağı I-III arası çok sayıda nekropol bulunmuştur. Haftavan (Burney, 1970, s. 166-170), Hajji Firuz, Sialk IV A, Tepe Guran (Derin, 1993, s. 48, DN.2) gibi yerleşim merkezlerinde bulunan nekropollerin neredeyse tümü basit toprak mezarlardan oluşmaktadır. Bu nedenle Kuzeybatı İran topraklarında yer alan yeraltı örme oda mezar geleneğinin yayılım alanlarının sayısı azdır.

Kuzeybatı İran'da Urmiye Gölü, Uşnu Vadisi yakınları bulunan Dinka Tepe, Demir Çağı'nda yeraltına örülmüş çok sayıda

mezarın bulunduğu kentlerden biridir. I-III kabır tabakalanan mezarlar arasında oda mezarların neredeyse tümü Dinka II (Orta Demir Çağ) tarihlendirilmektedir. Oda mezarlardan ilki, kerpiç tuğlalardan örülmüştür. Mezar çukuru içerisine üç veya dört sıra şeklinde inşa edilen oda mezarın duvarları yalnızca üç tarafı çevrelemektedir. Mezar gömü yapıldıktan sonra toprakla kapatılmıştır. Mezar odasında yiyecek kalıntıları, iskeletler ve Hasanlu IV ile örtüşen seramik buluntularına rastlanmıştır. Bir diğer mezar odası ise tamamen taştan inşa edilmiştir. Dört tarafı kapalı olan mezar, oldukça düzgün dikdörtgen taşlardan örülmüştür (Mezar B6) (**Figür 11**). Yaklaşık beş sıra taş duvarın uzun kenarlarının üzerine yatay yerleştirilmiş büyük bloklar taşları ile taşınan çatı örtüsü düzdür. Mezar odası 1.64x2.47 m boyutlarındadır. Taban kısmı ince taş bloklarla kaplıdır. Mezar içinde üç adet paslanmış durumda demir iğne, iki adet tunç figür, akik, Mısır mavisi ve karnelin boncuklar, tunç çiviler ve üç adet demir ok ucu ele geçmiştir. Çanak Çömlek malzeme grubu açısından iki adet hydrai, iki adet devetüyü renginde, bir adet portakal renginde kap, ayrıca kırmızı astarlı bir kap ele geçmiştir (Muscarella, 1968, s. 188-189, Muscarella, 1974, s. 58-59).

Figür 11: Dinka Tepe Taş Mezar B6 çizimi ve fotoğrafı

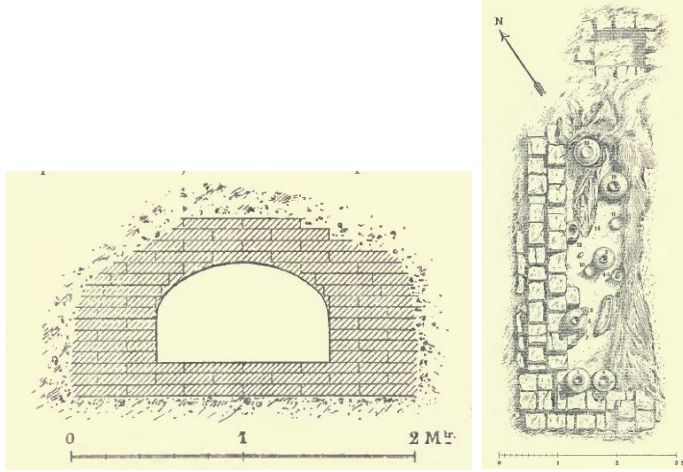
Kaynak: Muscarella, 1968: 189; Figür 5-6.

Benzer boyutlarda bir başka mezar yetişkin bir kadına (B8) aittir. Hocker tarzında gömülen kadının mezarında metal iğneler, bilezikler, karnelin boncuk ve gri renkli omurgalı bir kâse ile bir adet hydria ele geçmiştir. Yetişkin kadın ve erkek mezarlarının yanı sıra B5 mezarında kadın ve erkek birlikte gömülmüştür. Tabanı taş levhalar ile döşeli olan mezarda gömütlerin yönü kuzeye doğrudur. Mezarın batıdaki girişi kısmen kırık levhalar kısmen ise kırık küpler ile kaplıdır. Mezarlık alanı kerpiç bir duvar yardımı ile iki bölmeye ayrılmıştır. Duvar batıdaki taş kaplı alana kadar kesintisiz sürmektedir. Mezarın toplam uzunluğu 2.40 m.'dir (Muscarella, 1974, s. 67-68).

Oda mezarlardan bir diğeri, Demir Çağı'na başlarında bir Assur eyaleti haline dönüşen Choga Zanbil'de bulunmuştur. Kerpiç tuğlalardan tonozlu ve dromoslu inşa edilen mezarlar Demir Çağ'ın önemli mimari öğeleri arasındadır (Leick, 2003, s. 48)

İran'ın batısında, Tahran yakınlarında bulunan Tepe Kazanieh, yeraltı tonozlu oda mezarlara bir örnektir. Denize son derece yakın olan vadi içerisinde bulunan mezar su baskınlarından etkilenmiştir. Höyük yüksekliği yaklaşık 3.5 m'dir. İçerisinde dört mezara rastlanmıştır. Bunlardan biri oldukça derine inşa edilen dikdörtgen planlı tuğlalardan örülme mezar; ikincisi kısa kemerli, ovala yakın planlı kerpiç tuğla mezarlar; bir diğeri ise dikdörtgen planlı tonozlu büyük bir mezardır. Mezar A olarak adlandırılan yeraltı örme mezar, 5 m uzunluğunda 1 m genişliğindedir. Oyma-örme şeklinde yapılan mezara kare bir çukur aracılığı ile girilmektedir. Pişmiş toprak tuğlalardan inşa edilen mezara mobilya ve seramik gibi çok sayıda hediye ile gömü yapıldıktan sonra toprakla doldurulmuş, arından da tonozlu çatı örtüsü örülerek mezar kapatılmıştır (**Figür 12**)(Série, 1905, s. 178).

Figür 12: Tepe Khuzenikeh-Aly-Abad yeraltı örme oda mezar örnekleri

Kaynak: Morgan, 1905: 75-78, Fig. 100; 103.

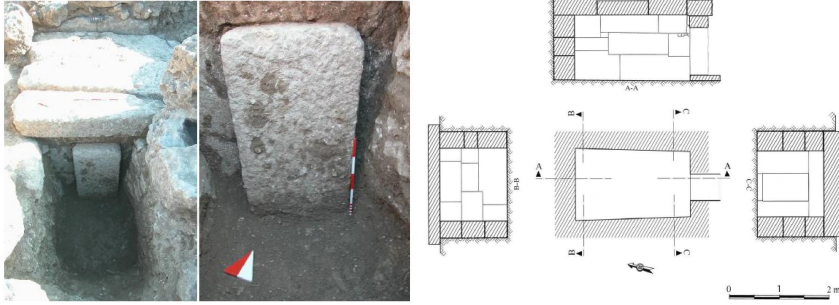
İran'ın önemli bir ticari merkezi olan Gilan Eyaleti'nde yer alan Astara Vadisi, Son Tunç-Erken Demir Çağı yeraltı oda mezarın görüldüğü yerlerden biridir. Çapı 12 m olan kalker ve bazalt taşlardan inşa edilen Namin dolmen mezar (Son Tunç) harç kullanılmaksızın birleştirilmiştir. 4.40x2.18 m büyüklüğün dikdörtgen mezar odasının blokları kimi zaman 95 cm kalınlığa ulaşmaktadır. Mezar odasının üzeri dört dikdörtgen taşla düz çatılı olarak kapatılmıştır. Mezar içerisinde ok uçları, ağırşak ve tunç bilezikler gibi çok farklı eser grupları ortaya çıkarılmıştır. Bir diğer dolmen, Namin dolmeninin 200 m güneyinde bulunmuştur. İri bloklarla yuvarlak dairenin ortasında kuyu benzeri küçük bir mezar odası inşa edilmiştir. 3.20x1.25 m boyutlarında bir başka mezar odası, büyük dik bloklardan inşa edilmiştir (Série, 1905: 250-258).

KLASİK VE HELLENİSTİK ÇAĞ (MÖ 6-3. yy) YERALTI ÖRME ODA MEZAR ÖRNEKLERİ

Karia Bölgesi

Yeraltı örme oda mezarlara oranla Klasik ve Hellenistik Çağ'da daha çok yeraltı oygu mezarların kullanımı görülmektedir. Ancak buna rağmen özellikle Karia Bölgesi'nde yeraltı örme mezarların MÖ 900 yıllarından itibaren varolduğu bilinmektedir. Batı Anadolu'nun en eski oda mezarları, Rhodos, Kos, Miletos ve Müsgebi'de görülmektedir. Arkaik ve Klasik Dönem'de de varlığını sürdüren oda mezarlar kimi zaman ana kayaya oygu-örme tekniği birlikte kullanılan kimi zaman ise yeraltına açılan çukurlara kireçtaşı, mermer gibi taşlardan düzgün bloklar halinde isodomik şekilde inşa edilen mezara Mylasa-Becin, Alabanda, Lagina, İasos, Pladasa yerleşimlerinde rastlanmaktadır. Stratonikeia ile Lagina arasında yer alan Börükçü Nekropolü'nde Likya Tümülüslerinde benzerine rastlanan dromoslu yeraltı oda mezara rastlanmıştır. Kareye yakın ve tek odalı şekilde inşa edilen mezarın giriş kısmı zeminden 1 m derinliktedir. Mezarın girişi ana kayanın "U" şeklinde oyulması ile oluşturulmuştur. Bu oygunun gerisinde kalan alanlar ise taş sıraları ile örülerek doldurulmuştur. Mezara gömü yapıldıktan sonra ana mezar odasının dromosa bakan girişi taşla, dromos ise toprakla doldurularak kapatılmıştır. Mezar girişi, 0,56 m genişliğinde, 0,97 m yüksekliğindedir. Söveler ve lento üzerine 0,03 m genişliğinde 0,5 m derinliğinde yuvalar yapılmıştır. Mezarın duvarları düzgün dikdörtgen kesilmiş taşlarla, düz yüzeyli olarak inşa edilmiştir. Mezar odası 1,35x2,30 m boyutlarında, 1,31 m yüksekliğindedir. Mezarın tavanı ise 4 adet kaba kesilmiş kireçtaşından örülmüştür. Bu örgünün üzeri, kırık kiremit ve moloz taşları ile kapatılmıştır. Mezarda sekiz iskelet kafatası bulunması toplu gömüye işaret etmektedir (**Figür 13**) (Aydın, 2018, s. 96, Lev. 74.1).

Figür 13: Bölükçü Nekropolü Klasik Çağ oda mezar örneği

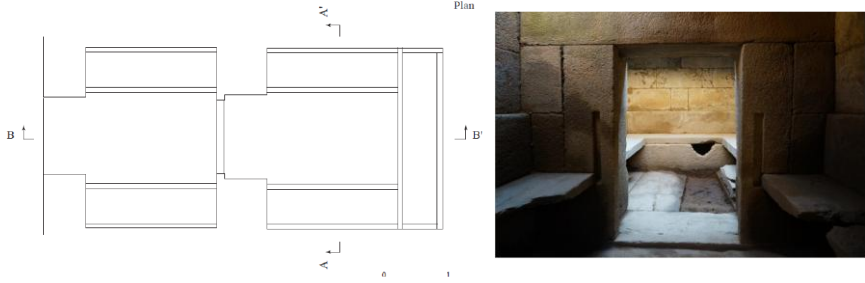

Kaynak: Aydın, 2018, Lev. 74.1, 75.2.

Alinda'da yer alan oda mezar, dromos, ön oda ve ana mezar odasından oluşmaktadır. Dromos tahrip olmuş durumdadır. Ön oda ise 0.96 m genişliğinde bir kapı ile ulaşılan, 1.86x2.52 m boyutlarında 1.50 m yüksekliğindedir. Ana mezar odasına giriş, 0.75 m genişliğinde, 1.50 m yüksekliğinde bir kapıdan girişi sağlanan 2.50 m genişliğinde kare planlı bir yapıdır. Mezar içerisinde yerden 0.60 m yüksekte klineler bulunmaktadır.

Alabanda antik kenti mezar odası ise, ön oda, ana mezar odası olmak üzere iki mekândan oluşmaktadır. Ön oda, 1.84 m uzunluğunda, 2.55 m genişliğinde ve 2.70 m yüksekliğindedir. Doğu-batı duvarlarında 0.55 m boyutlarında sandukalar söz konusudur. Kuzey duvara açılan bir kapıdan girilen ana mezar odası, 2.43x2.53x2.70 m boyutlarında kuzey ve güney duvarında bir adet sanduka bulunan dikdörtgen mezar odasıdır. Yapı *gnays* bloklar ile ana kayanın traşlanması sonucu inşa edilmiştir (**Figür 14**) (Özdemir, 2014: 52-71). Karia Bölgesi'nde yer alan İasos'ta yeraltı oda mezarlar, Hellenistik Dönem'de görülmüştür. Hellenistik Dönem yeraltı oda mezarları, taş bir platform üzerine iri taş bloklarla kısa dromoslar ile inşa edilmiştir. Dromostan açılan taş kapı ile girilen mezar odaları, kuru duvar tekniğinde örülmüş, dikdörtgen planlıdır. Poligonal şekilde yerleştirilen bloklar, izodomik biçimde kapatılmıştır (Baldoni, 2018, s. 3-33).

Figür 14: Alabanda oda mezar örneği

Kaynak: Özdemir, 2014, s. 52

İonia Bölgesi

İonia Bölgesi'nde MÖ 6-4. yy'da görülen oda mezarlar, dikdörtgen, apsidal veya eliptik planda, genellikle taş veya tuğladan inşa edilmiş örneklerdir. Yeraltı oyma mezarlarda söz konusu olmasına rağmen yaygın olarak görülmemektedir. Mezarların çatıları düz olarak kapatılmıştır. İonia Bölgesi'nde Klasik ve Hellenistik Dönem'de yaygınlaşan oda mezarlar taştan inşa edilmiştir. Klasik Dönem'e tarihlendirilen bir mezar, zeminin 15-20 m aşağısında, dromos ve ana mezar odasından oluşmaktadır. Dromos kabaca işlenmiş gri-mavi kireçtaşlarından örülmüştür. Dromosun ana mezar odasına geçişinde taş bir levha olasılıkla kapı kanadı olarak kullanılmıştır. Kare boyutlu ana mezar odasının duvarlarında dört farklı boyutta nişler tespit edilmiştir. Nişlerin yanlarında *loculus*'lar söz konusudur Hellenistik Dönem'de inşa edilmiş oda mezarlardan biri Milet Nekropolü'nde bulunmuştur. Milet Hellenistik Dönem mezarları dromos, ön oda ve ana mezar odasından oluşmaktadır. Zemine açılmış 3,5 m boyutlarında çukurlara taşlardan inşa edilen mezara dromos duvarında bulunan bir kapı aracılığı ile ulaşılmaktadır (Akat-İslam, Aslan, 2015, s. 377-397).

DEMİR ÇAĞI'NDA ÖN ASYA'DA BULUNAN TÜMÜLÜSLER VE KURGANLAR

Anadolu Tümülüs ve Kurganları

Demir Çağ'da Anadolu toplumları arasında oda mezar geleneği Urartu sonrasında da yaygın şekilde devam etmiştir. Özellikle Klasik Çağ'da Batı Anadolu kentlerinde görülen mezarların neredeyse tümü oygu mezar şeklindedir. Ancak buna rağmen yeraltı örgü şeklinde oda mezar geleneklerinin de varlığı söz konusudur. Tümülüs olarak tanımlanan ve oda mezarların üst örtüsünün farklı bir şekilde geliştirildiği mezar geleneği Frig, Lidya ve İskit yayılım alanlarında sıkça karşımıza çıkmaktadır.

Frig Krallığı'na ait MÖ 7. yy tarihlendirilen oda mezarlar ahşaptan yapılmış mezarlar ve taştan inşa edilmiş mezarlar olarak ikiye ayrılmaktadır. Ağaçtan yapılan Tümülüslerin üst örtüleri de kütüklerle kapatılmıştır. Kimi mezar odalarının çatısı açık bırakılmış, kimi örnekler ise yeraltına açılmış çukurlara değil zemin seviyesinde inşa edilerek üzerleri yığma topraklarla kapatılmıştır. Ahşap kalaslar köşelerde demir çiviler ile birbirine monte edilmiştir. Frig ahşap oda mezarlar Tümülüs, X.,Y, P,KY Mamaderesi gibi örneklerden bilinmektedir. Frig Tümülüslerinin ve aslında Anadolu'nun en büyük Tümülüslerinden biri olan MM (Midas Tümülüsü), 300 m çapında ve 53 m yüksekliğinde bir toprak tabakayla kaplıdır. Mezarın etrafında 80 cm kalınlığında kaba kireç taşı bloklardan 3 m yüksekliğinde bir duvar kuşatmıştır. Duvar ile oda arası küçük moloz taşlarla doldurulmuştur. Mezar iki odalıdır. Oda, kirişler ile desteklenmiş, köşeleri kuvvetle birleştirilmiş çökmeye karşı destekli duvar örgüsünden oluşmaktadır. Mezarın dışı, duvarı destekler şekilde sedir ve ardıc ağaçlarının yatay-dikey konumlandırılması ile kaplanmıştır. Odanın içi, 6,20 m uzunluğunda, 5,15 m genişliğindedir. Ağaç mezar odasının yüksekliği 3,5 m'dir. Mezar odasının bir giriş kapısı söz konusu

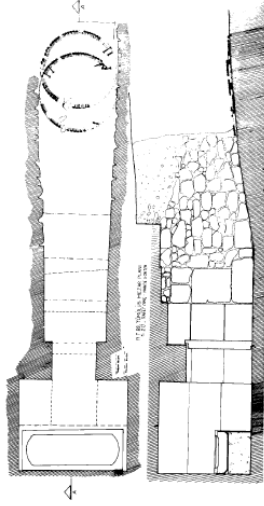
değildir. Ölü çatı henüz inşa edilmeden mezara konulmuş ardından çatı kapatılmıştır. Çatı üçgen şekilde olup çift kanatlıdır. Tüm bu yapı örgüsü üzerine 4 m kadar taş yığılmıştır. Mezar odasının 1.90x2.90 m boyutlarında ahşap sedir üzerine 65 yaşlarında Midas'a ait olduğu iddia edilen ceset yatırılmıştır. Mezar odasında çok sayıda ahşap mobilya, maden eser ortaya çıkarılmıştır. Midas Tümülüsü toprak zemin üzerine çukur açılmadan inşa edilmesi ve etrafının duvarlarla desteklenmesi açısından diğer Tümülüslerden farklılık göstermektedir (Young, 1958, s. 148-149).

Taştan inşa edilen mezar odaları ise genellikle 50 cm genişliğinde, 1.20 m yüksekliğinde çakıl taşlarından bir duvar örgüsü ile oluşturulmuştur. Kimi zaman taşlar birbiri üzerine harçsız olarak konulmuş mezar odalarının boyutları kimi zaman 2.80x1.20x0.50 m kadar çıkmaktadır. Fidanlık A ve Anıt Kabir 2 No'lu mezar odaları bu Tümülüs örneklerindedir (Koşay, 1933, s. 5).

Lidya Krallığı'na ait MÖ 6. yy it Tümülüsler oda mezarların Anadolu'da bilinen en gelişmiş örnekleri arasında yer almaktadır. Sardes ve Uşak çevresinde yer alan Bin Tepeler Tümülüsü dâhil yaklaşık 500 tümülüs tespit edilmiştir. Lidya Tümülüsleri çoğunlukla taşlardan yeraltına inşa edilen ya da yarı oygu yarı örgü mezarlardan oluşmaktadır. Mezar odalarında inşa edilen klineler üzerinde lahitler genellikle kireçtaşı ya da mermerdendir. Lale Tepe tümülüsü olarak adlandırılan mezar odası mobilyalar, işlenmiş eşyalar ile yedi kişilik gömü için tasarlanmıştır. Dromos ya da sundurmalara sahip olan Tümülüs mezarlar taş kapılar ile kapatılmıştır. Çoğu kapı daha sonradan kapatılmıştır. Taş bloklardan örülen dikdörtgen planlı mezar odaları, taş bloklarla kapatılmış bu blokların üzerine kimi zaman kömür katmanı dökülerek mezarın nem alması engellenmiştir. Kimi mezarlarda tıpkı Erken Demir Çağı mezarlarına olduğu gibi krepis duvarlar söz konusudur (Baughan, 2010, s. 120-130).

Bintepede bulunan BT 89 tümölüsünde yapılan kazı çalışmalarında, dromosun hemen üzerinin metal çiviler ile sabitlenmiş taş dolgu ile kapatıldığı anlaşılmıştır. Dromos, 1.60 m genişlikte başlayarak ana mezara doğru daralmaktadır. Ön odaya yaklaşıldığında bu genişlik 1.26 m kadar düşmektedir. Gömü yapıldıktan sonra dromos toprak dolgu ile kapatılmıştır. Kuru örgü tekniğinde inşa edilen dromosun üzerinde herhangi bir çatı örgüsü bulunmamış, direkt toprak ile kapatılmıştır. Taş duvarın 1 m kısmı kerpiçle örölmüştür. Ön oda poligonal örgü tekniğinde, kireçtaşı bloklardan 1 m uzunlukta, 1.30 m genişlikte ve 1.90 m yükseklikte inşa edilmiştir. Mezar odasının girişı 1.56 m yükseklikte, 1 m genişliğinde yivli kireçtaşı bloklar kaplıdır. Kapının üst kısmı, tıpkı Assur örneklerinde olduğu gibi üçgen şeklindedir. 2.20 m genişliğinde, 1.87 m uzunluğunda ve 1.92 m yüksekliğinde olan mezar odasının tabanı ve bazı duvarları kireçtaşı bloklarla kaplıdır. Mezar odası düz tavanlıdır. Mezar içerisinde 2.06 m uzunluğunda bir kline bulunmaktadır. Oda içerisinde çok sayıda madeni ve pişmiş toprak esere rastlanmıştır (**Figür 15**) (Dedeoğlu, 1991, s. 122-124).

Figür 15: Lidya Bintepeler Bt 38 Mezar Odası

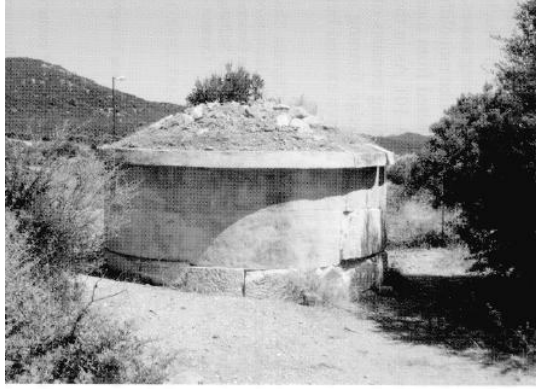
Kaynak: Dedeoğlu, 1991, Pl. 2.

Lidya kralı Alyattes ve Gyges'e ait Bintepeler tümülüsünde yer alan oda mezarlar ise diğer örneklerle benzer mimariye sahiptir. Alyattes mezarı, zeminin yaklaşık 5 m aşağısında açılan çukura inşa edilmiştir. Mezarın çapı 35 m'dir. Dromos oldukça büyük olup 4.48 m uzunlukta, 1.67 m yüksekliğinde kaba kesilmiş kireçtaşı bloklardan inşa edilmiştir. Genişliği 1.10 m'dir. Dromos 1.81 m kadar nehir taşları ile kaplanmıştır. Zemin ve tavan ise daha büyük boyutlu taşlardan oluşmaktadır. Ana ön mezar odasına 2.02 m yüksekliğinde, 1.65 m genişliğinde bir kapı ile girilmektedir. Odanın duvarları yığma taş bloklardan örülmüştür. Mezar odası 2.47 m genişliğinde, 2.16 m yüksekliğindedir. Mezara gömü yapıtıktan sonra dromos tıpkı diğer örneklerde olduğu gibi toprak ve kömür tabakası ile doldurulmuştur. Ölü hediyeleri dromos ön oda ve ana mezar odasına dağılmış durumdadır (Hanfmann, 1962, s. 56-58; fig 61).

Likya Bölgesi'nde Klasik Çağ öncesinde MÖ 6. yy ait çok sayıda Tümülüs mezar örneği mevcuttur. Özellikle Antalya-Elmalı Bölgesi'ne yayılan Tümülüsler farklı özellikler sergilemektedir. Kolaklar Tepesi Büyük Çerler Tümülüsü bu örneklerden biridir. Çapı 8.20 m olan işlenmemiş taşların üstüne yığılması ile oluşturulan Tümülüs 1.50 m yüksekliğe sahiptir. Çokgen ve düzgün yüzeyli taşlardan inşa edilen mezar odası dromossuz, birbirine paralel iki odadan oluşmaktadır. Dikdörtgen biçimli üst kısmı kubbeli tonozlu oda mezar 4.10x1.20 m boyutlarındadır. Tavan kısmı büyük boyutlu taşlardan inşa edilmiştir. İkinci Tümülüs, 19 m çapında, 2.50-3 m yüksekliğindedir. Etrafından 1 m yüksekliğinde krepis duvarı örülen mezar 1.10 m boyutlarında işlenmiş taşlardan inşa edilmiştir. Bu mezarın iki odası ve bir dromosu bulunmaktadır. Mezar odası 4.50x2.20 m boyutlarında olup, dromosu kısıdır. Taş levhalarla kaplı, kubbe biçiminde kapatılan tonozlu yapısı ile bu tür mezarlar A tipi olarak isimlendirilmiştir. Likya bölgesinde bulunan Tümülüsler arasında B grubu olarak tanımlanan ve oval yapılı planı ile Anadolu Tümülüslerinden farklı olan örnekler de söz konusudur. 8.50-10.0 m çapında, oval krepis duvar ile çevrili mezarların ana odaları dikdörtgen biçimdedir. Odalara, dromos aracılığı ile giriş sağlanmakta, odaların boyutları 3.0x1.35 m boyutlardadır. Tümülüslerin tabanları iri blok taşlarla kapatılmış, diğer örneklerle oranla düz planlıdır. (Hüliden, 2011, s. 495-514).

B grubu Tümülüslerin kesin tarihi bilinmemekle birlikte MÖ 900-500 yılları arasında inşa edildiği genel kabul gören bir iddiadır. Bu tür örnekler Fethiye, Limyra'da bulunmaktadır. Limyra'da bulunan oval oda mezar, yuvarlatılmış taşlardan 2,50 m çapında, 1.95 m yüksekliğinde inşa edilmiştir. Limyra mezarı Hellenistik Çağ'a tarihlendirilmektedir. Klasik Çağ'a ait Attika'da bulunan Rhamnous Tümülüs'da büyük boyutlu üç sıra taşın oval biçimde yerleştirilmesi sonucunda inşa edilmiş, çatı örtüsü ise düz bir şekilde kapatılmıştır (**Figür 16**) (Hüliden, 2011, s. 495-514).

Figür 16: *Rhamnous Tümülsü (Attika)*

Kaynak: Hülden, 2011, Fig. 7.

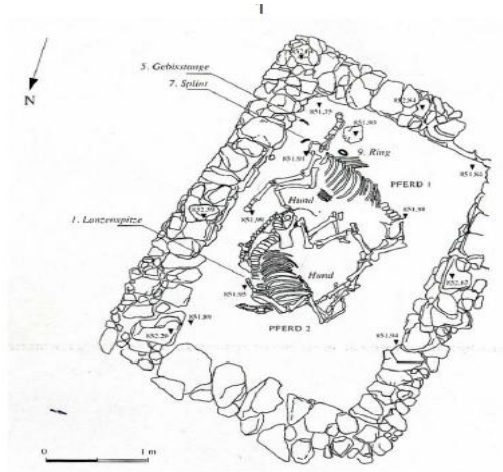
Karia Bölgesi tıpkı komşusu Lidya ve Likya Bölgeleri'nde olduğu gibi Tümüls mezarların yaygın olduğu bir bölgedir. Klasik Çağ ve sonrasına tarihlendirilen Tümülsler, Alabanda, Alamut, Altıntaş, Arablı, Harpasa, Kavaklı, Murat Tepesi'ne yaymış durumdadır. Aydın Çine İlçesi'nde bulunan Alabanda'da ortaya çıkarılan Tümüls dromos, sundurma, ön oda ve mezar odası olmak üzere dört bölümden oluşmaktadır. Dromos, 6,25 m uzunluğunda 1.45 m genişliğinde ve 1.50 m yüksekliğinde moloz taşlardan örülmüştür. Taban sıkıştırılmış topraktır. Dromostan 4 basamakla inilen sundurma bölümünde sanduka mezar tespit edilmiştir. Tabanı düz kesilmiş taşlardan inşa edilen sundurmadan kuzeydoğu yöne hafif dönülerek ulaşılan ön oda 1.75x1.50 m boyutlarındadır. Yüksekliği 1.81 m olan ön odasının kapısı parçalanmıştır. Ön oda sonrası mezarın duvar örgüsü daha özenli bir hal olarak taş bir kapıdan mezar odasına ulaşılmaktadır. 2.68x1.51 m boyutunda, 1.81 m yüksekliğindeki ana mezar odası yapım tekniği dolayısıyla MÖ 6-5. yy tarihlendirilmiştir. Diğer Karia Tümülsleri'nde de benzeri şekilde dromos, ön giriş ve ana mezar odası üçlüsünü görmek mümkündür. Tümülslerde genellikle dromos ve ön giriş taş işçiliği ile ana mezar odası taş işçiliği farklılık göstermektedir. Mezarların

tavanları kimi zaman taş bloklar kimi zaman ise kiriş-taş bloklar ile kapatılmış mezarların üzerine yığma taş ve toprak dolgusu dökülmüştür (Özdemir, 2014, s. 29-36)

İonia Bölgesi'nde yer alan MÖ 6-5. yy ait Tümülüslerinde neredeyse tümü oda mezar şeklinde inşa edilmiştir. Milet, Smyrna Bölgesi'nde yer alan Tümülüs mezarlar, dromoslu bir giriş ve ana odadan meydana gelmektedir. Smyrna'da bulunan Tantalos tümülüsü, tıpkı Likya Bölgesi Tümülüslerinde olduğu gibi çokgen taşlardan inşa edilen krepis duvarlı, dromos ve ön odadan oluşan bir plandadır. Tümülüs 31 m çapındadır (Akurgal, 1987, s. 2). Miletos Kazartepe'de bulunan Tümülüs, Arkaik Dönem'e tarihlendirilmektedir. Aslanlı tümülüsü, 25 m uzunluğunda bir dromosla ulaşılan, üçgen cepheli, giriş odası ve ana mezar odasından oluşmaktadır (Boardman, 1999, s. 146-147).

Anadolu'da Lidya ve Frig dışında İskit kültürünü temsil ettiğini düşünülen Norşuntepe ve Amasya İmirler'de bulunan kurgan oda mezarlarda dikkat çekicidir. Norşuntepe kurganı; P19 açması 1 No'lu mekânın 3 m aşağısında ortaya çıkarılmıştır. Taş örgü duvarlardan inşa edilen mezar odası 3.50x2.20 m ölçülerindeki gömütün tabanından 0.70 m derinlikte iki at iskeleti bulunmuştur. Bu iki iskeletin altında üçüncü bir at gömüsü daha söz konusudur. Mezar içerisinde kayış dağıtıcılar, demir mızrak baltanın yanı sıra bir adet bilezik bulunmuş, insan iskeletine rastlanmamıştır (**Figür 17**). Benzeri bir mezar odası, Amasya-Gümüşhacıköy'de ele geçmiştir. İmirler'de bulunan mezar taş örgülü bir gömü odasından oluşmaktadır. Daha önce defneciler tarafından tahrip edilen mezarda bir at ve bir insan iskeleti bulunduğu ifade edilmiştir (San, 1998, s. 142-152).

Figür 17: Norşun tepe kurgan mezarı

Kaynak: San, 1998.

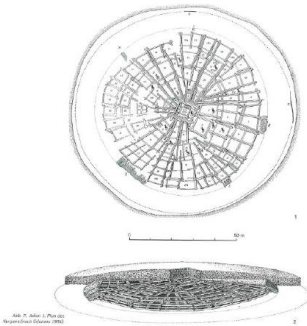
Transkafkasya Bölgesi'nde Bulunan İskit Kurganları Mezarları

MÖ I. Binde, Transkafkasya Bölgesi'nin neredeyse tümü İskit ve Kimmer halklarının iskân alanıdır. Kimmerler Kırım merkez olmak üzere Güney Rusya'ya yayılmıştır. İskitler ise, Çin kaynaklarına göre, MÖ 1. Binde doğuda Çin Seddi, batıda Tuna Nehri'ne kadar uzanan yaklaşık 7000 km'lik geniş bir alana yayılan eski Türk kavimleri ile birlikte yaşamaktadır. MÖ 800'lerde Hiung-nular ve Çin İmparatoru Suan (MÖ 882-827) arasında otlakların küçülmesi nedeni ile çıkan savaş sonucunda Hiung-nular batıya doğru çekilmeye başlamışlardır. Hiung-nuların yerleştikleri bölgede yaşayan İskit kavmi ise baskı ve yağma politikalarına dayanamayarak yurtlarından göç etmeye başlamıştır (Tunç, 2012: 148). Her iki toplumunda gömme gelenekleri neredeyse aynıdır. Yeraltına açılan çukurlara taş veya genellikle ahşap bloklarla inşa edilen mezar odalarının üzeri kurgan biçimde kapatılmıştır. Kimmerlere ait kurganların çoğu İskitler tarafından da kullanıldığı

için Transkafkasya mezarları genellikle “İskit” kültürü olarak tanımlanmıştır.

Kuzey Kafkasya Bölgesi’ne yayılan İskit kurganları; Kuban Bölgesi olarak tanımlanan alana yayılmış durumdadır. Kurganlardan en ünlüsü Kelermes Mezarı’dır. İki gruptan oluşan toplam 44 mezar ortaya çıkarılmıştır. Uyuk Nehri’nin kuzeyinde bulunan Tannu Dağları’na yakın, Tuva Özerk Cumhuriyeti sınırlarında, Arjaan 1 kurganı da oldukça önemlidir. Kurgan 120 m çapında, devasa bir taş yığının altında bulunmaktadır. Boyutları 8-10 m ulaşan yetmiş adet karaçam kütük ile inşa edilen mezar, ev mimarisi ile benzerdir. Yatay bloklardan dikdörtgen şeklinde örülen mezar odası kirişlerle desteklenmiştir. Yapının merkezinde 1 No’lu mezar odası yer almaktadır. Kare planlı olan odanın tavanı levhalarla kaplıdır. 8x8 m boyutlarında, 20 cm çapında ince 17 kirişten inşa edilmiştir. Mezar içerisinde erkek-kadın iskeletlerine ve zengin mezar hediyelerine rastlanmıştır. Mezarı çevreleyen küçük boyutlu çok sayıda odada at ve insan iskeletlerine rastlanmıştır. Sayıları 60’ı bulan bu küçük odaların 2, 3, 5, 10, 17, 20, 31, 37 numaralı odalarda yalnızca at gömüsüne rastlanmıştır. 13 No’lu mezar odası taş bloklardan inşa edilmiştir (**Figür 18**) (Grjanova, 1984, s. 10-17).

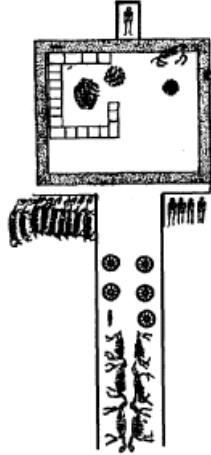
Figür 18: Arjaan Kurgan planı ve Mezar 13 içten görünümü

Kaynak: Grjaznoc, 1984, s. 10.

Kuzey Kafkasya’da bulunan bir diğerkurgan Elizavetskaya Kurganı’dır. Kurgan mezar taş bloklardan dromoslu biçimde inşa edilmiştir. İnşadetayları ve oda boyutları bildirilmemesine karşın uzun ince dromostan ulaşılan kare mezar odası içerisinde taş bloklardan üç tarafı çevrili bir bölme daha yapılarak kabaca iki oda oluşturulmuştur. Dromoz boyunxa karşılıklı at gömülerinin yer aldığı mezar odasının üzeri yığma toprak ve taşlarla kapatılmıştır (**Figür 19**) (Petrenko: 1995, s. 11).

Figür 19: Kırım Elizavetskaya Kurganı

Kaynak: Petrenko, 1995, 11, Figür 4

Ukrayna Bölgesi’de İskit kurganlarının yayılım alanlarında bir diğerridir. Bu bölgede bulunan kurganlar arasında yer alan Cherromlyk Kurganı, Aşağı Dinyeper Bölgesi’nde yer almaktadır. Kurgan 15 m çapında, 2.5 m yüksekliğindedir. Kurgan, destekleyici bir duvarla çevrelenmiştir. Ana mezar odası kurganın merkezindedir. 11 m derinlikte, dikdörtgen planlı odadan dört ayrı yöne doğru odalar uzanmaktadır. Bu odaların her biri 5x4 boyutlarındadır. Kralın ana merkezdeki mezar odasının giriş dromosundan 14 m batıda üç ayrı

at iskeleti bulunmuştur. Mezar odası ahşap blokların üst üste bırakılması ve aralarına kirişlerle desteklenmesi sonucu kare biçimde inşa edilmiştir. Köşelerdeki odalar ise dikdörtgen planlıdır. Mezarda 26 ahşap dikme kullanılmıştır. Mezarın üzeri ahşap bloklarla kapatıldıktan sonra moloz ve toprak tabakası ile örtülmüştür (Minns, 1913, s. 160-164). Ukrayna Bölgesi'nde bulunan kurgan mezarlardan bir diğer Oğûz olarak adlandırılan ve Janchekrak Bölgesi'nde bulunan tonozlu yapıdır. Kul-Oba mezarlarında olduğu gibi ana merkez odanın dört tarafı köşeleri yuvarlatılmış dörtgen odalarla kaplı olan kurban mezar taştan inşa edilmiştir. Mezar, tek sıra düzgün boyutlu taşlarla döşenmiş tabana da aynı taşlar bırakılmıştır. Bu tek sıra taş blok üzerine sal taşı benzeri daha ince ve uzun düzgün taşar tek sıra geri çekilerek tonozlu olarak kapatılmıştır. Mezarın üzeri ve dışı tamamen iri blok taşlarla doldurulmuştur. Mezara giriş, ince ve uzun bir dromos aracılığı ile sağlanmıştır (Minns, 1913, s. 169-170).

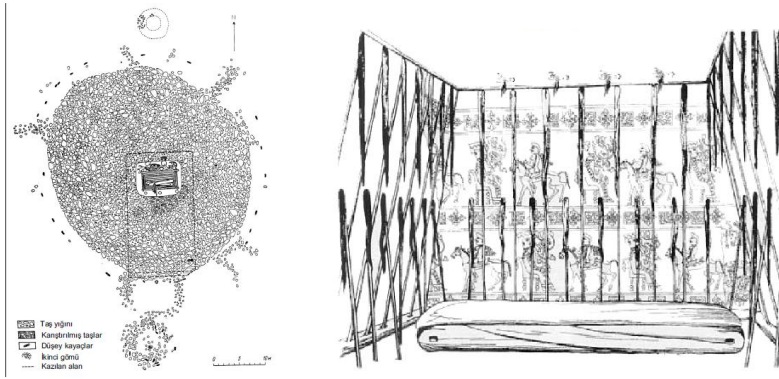
Kırım'da bulunan ve son derece zengin mezar hediyeleri ile önemli bir İskit kurganı olan Kul-Oba Kerç yarımadasının doğu kenarında yer almaktadır. Mezara, basamaklı bir dromosla giriş sağlanmaktadır. Diğer örneklerle nazaran taştan inşa edilen mezar 4 ince işlenmiş bloktan oluşmaktadır. 5.3 m yüksekliğindeki mezar odası basamaklı, geniş taş kemerli tonozlu bir yapıya sahiptir (Jacopsan, 1995, s. 69). 4.6x4.2 m boyutlarındaki dikdörtgen mezar odasının tavanı düz levhalarla kapatılmıştır. Çatı, dışarı doğru çıkıntı yapan yedi yatay taş bloktan oluşmaktadır. Basamaklı tonozun yüksekliği 5.3 m'dir. Mezarın tabanı da çatı gibi taş levhalarla döşenmiştir. Bu döşeme üzerine ise süslemeli bir örtü bırakılmıştır. Mezara giriş kuzey duvarı üzerinden açılan kapı ile sağlanmaktadır. Mezar odasının taş duvarları ahşap kirişlerle desteklenmiştir. Oda içinde ahşaptan yapılmış ve boyanmış üç lahit içerisine iki erkek bir kadın gömüsü gerçekleştirilmiştir. Gömüler üzerinde ve mezar

odasında oldukça süslü altın ağırlık hediyeler bırakılmıştır (Jacobson, 1995, s. 67-69).

Rusya Bölgesi'nde yer alan İskit kurganlarından biri Saltova Mezar alanında ortaya çıkarılmıştır. Bu alanda bulunan İskit kurganına, 60-70 cm genişliğinde ve 1 m yüksekliğindeki dromos ile giriş sağlamaktadır. Ana mezar odası 2x4 m boyutlarında dikdörtgen planlıdır. Mezar odasının çatısı kubbe şeklinde kapatılmıştır. Oda taş blokların üzerine kerpiçe örülmüş ve ağaçlarla desteklenmiştir. Mezar, genellikle çoklu gömüler için hazırlanmıştır (Çoruhlu, 2016, s. 329). Rusya sınırları içerisinde Altay Bölgesi'nde bulunan en ünlü kurgan ise Pazırık Kurganlarıdır. I No'lu kurgan, 47 m çapında, 2.2 m yüksekliğinde bir tepenin altında 4 metre derinlikte yer almaktadır. Mezarın hemen üzerinde yığın halinde 3.35-4.87 m boyutlarında beş sıra halinde kütük yığını ortaya çıkarılmıştır. Mezar tam bir dikdörtgen biçiminde inşa edilmemiştir. Dıştan 2x4.45 m, içten, 1.4x3.35 m enindedir. Mezar odası 9 sıra yatay ahşap kütükten inşa edilmiştir. Kütük duvarların ise dokuma kumaşlarla kaplandığı sanılmaktadır. II No'lu kurgan ise 7.2x7.8 m boyutlarında olup benzeri bir mimari olarak ahşap kirişlerden inşa edilen oda mezarın zemininde kütükler için açılmış çukurlar bulunmaktadır. Oda 3.65x4.95x1.53 m boyutlarında olup duvarlar dokuma kumaşla kaplanmıştır (**Figür 20**) (Ekim, 2006, s. 40-70). III no'lu mezar odası, 36 m çapında, 2.6 m yüksekliğindedir. Kurganın merkezinde 6.5x7.8x5.2 m boyutlarında bir mezar çukuru açılmıştır. Odanın tabanında yatay olarak bırakılmış 4 sıra kütüğün üzeri duman çayı yaprakları ile örtülmüştür. Ahşap mezar odasının ortasında, gömünün konulduğu ahşap kutu toprağa açılan derin çentiklere yerleştirilmiştir. Oda 2.8x3.45x1.08 m boyutlarındadır. Mezar odasında ahşap mezar kutusu dışında tek parça kütükten oyulmuş lahitlere rastlanmıştır. Duvarları oluşturan kütükler arasındaki boşluklar ise taşlarla doldurulmuştur. İç tavan 15 kütükle kapatılmış ve bu kütüklerin düşmemesi için 7 dik tahta kütükle desteklenmiştir

(Rudenko, 1970: 319-320). V no'lu mezar III No'lu mezarla aynı biçimde inşa edilmiş, ancak ahşap mezar odasının etrafı düzgün boyutlu taşlarla çevrilmiştir. VI-VIII No'lu mezarlar küçük farklılıklara rağmen benzer planda inşa edilmiştir. Pazırık Kurganları arasında en ünlüsü, “Lady kurganı” olarak bilinen, 6 m çapında, 2.74 m yüksekliğinde kurgandır. Kurgan içerisinde 10 adet at iskeleti ve bir kadının mumyalanmış cesedi ortaya çıkarılmıştır. Ahşap mezar odası diğer kurganlarda olduğu gibi yatay ahşap kütüklerden oluşmaktadır (Polosmak, 1994, s. 88).

Figür 20: Pazırık VII No'lu kurgan ve mezar odasının görünümü

Kaynak: Ekim, 2006, Çiz. 10-11.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Anadolu’da ölü gömme gelenekleri arasında hem mimari farklılık hem de mezar hediyesindeki çeşitlilik nedeniyle yeraltı oda mezarlar oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Kalkolitik Dönem sonunda küp veya sandık mezarların bir devamı olarak ortaya çıkan bu mezarlar, Tunç Çağları’nda tüm Yakındoğu’ya yayılmıştır. Yeraltı oda mezarların kökeni kesin olarak bilinmemektedir. Kalkolitik ve Neolitik Dönem’de mezara konulan gömü hediyelerinin sayısı sınırlı iken, yeraltı oda mezarlarla birlikte bu hediyelerdeki artış, mezarların daha fazla ölü hediyesinin konulabilmesi için büyütülmüş olabileceği fikrini doğurmaktadır. Erken Tunç Çağı’nda

artan sosyal organizasyon ve buna bağlı olarak gelişen statü farkları, beylik düzeni ve zenginleşmenin de bir sonucudur. Bu zenginleşme ile birlikte soylu olarak nitelendirilebilecek bireylerin kişisel varlıklarında artışlar meydana gelmiştir. Ölen soylu kişilerin eşyalarının mezara sığdırılma çabaları da yeraltı oda mezarların oluşumuna neden olmuş olmalıdır. Nitekim mezar odalarının zengin hediyelerle ve belirli inşa teknikleriyle büyük bir çaba harcanarak oluşturulması, ölen kişinin yaşamı sırasındaki soyluluğuna işaret etmektedir.

Yeraltı oda mezar geleneği, Erken Tunç Çağı ile birlikte neredeyse tüm Yakındoğu'ya yayılmıştır. Mezopotamya'da Ur, Anadolu'da Alacahöyük ve Mısır'da Saqqara mezarları Yakındoğu'nun en eski mezar örnekleri arasında yer almaktadır. Bu süreçte Transkafkasya'da ortaya çıkan tümölüs ve kurgan mezarlar ise yeraltı oda mezarlara farklı bir bakış açısı kazandırmıştır. Yeraltı oda mezarların ilk örneklerinin temelinde “ölü evi” anlayışı bulunmaktadır. Erken Hanedanlar Dönemi mezarlarının “özel oda” ve “hizmetliler için ayrılan bölüm” olmak üzere iki kısımdan oluşması, bu yapıların dönemin saray mimarisinin bir taklidi olduğunu göstermektedir. Ayrıca oda mezarların genellikle aile mezarı olarak kullanıldığı ve sayıları beşi bulan gömülere rastlanması, bu mezarların yeraltı evi olarak değerlendirilmesini mümkün kılmaktadır.

Erken Demir Çağı'nda Anadolu'daki en önemli yeraltı oda mezarların Doğu Anadolu Bölgesi'nde yoğunlaştığı görölmektedir. Urartu gömülerinin erken örneklerini yansıtan ve Tunç Çağı'na ait eksik bilgilerin tamamlanmasına katkı sağlayan bu mezar odaları, dikdörtgen planlı ve ortası şişkin olup uç kısımlara doğru daralan mezarlar şeklinde iki gruba ayrılmaktadır. Bu dönemde en yakın kültür bölgelerinden biri olan İran'da ise mezarlar daha çok basit toprak mezar şeklindedir (Derin, 1993, s. 48, dn. 2). Kuzeybatı İran'da Son Tunç Çağı-Erken Demir Çağı mezar buluntularında,

özellikle seramiklerde görülen benzerliğe karşın gömü geleneklerindeki farklılık dikkat çekmektedir (bkz. Belli & Konyar, 2003, s. 55; Danti, 2013, s. 216). Doğu Anadolu Tunç Çağları'nda az sayıda oda mezar ve henüz kazısı yapılmamış kurganlardan bilinen gömü geleneklerinin, dromoslu ve son derece özenli mezarlara dönüşmesinde kültürel etkileşimin önemli bir payı olduğu düşünülmektedir. Muhtemelen Kuzeybatı İran ve Mezopotamya etkisiyle Doğu Anadolu kültürlerine yayılan yeraltı oda mezar geleneği, Urartu Dönemi'nde gelişerek anıtsal bir mimariye dönüşmüştür. Dromoslu, düz çatılı ve dikdörtgen planlı taş mezar odaları Urartu Dönemi'nde de benzer mimari özelliklerle varlığını sürdürmüştür. Ayrıca mezarlarda bulunan bazı metal hediyelerin Urartu Krallığı'nda da kullanılması, bu geleneğin erken örneklerinin devamı niteliğinde olduğunu göstermektedir.

Urartu yeraltı oda mezarları, Erken Demir Çağı'nda görülen dromoslu ve genellikle tek odalı örnekleri yansıtmaktadır. Ancak özellikle Erzincan Altıntepe'de tespit edilen mezar, diğer örneklerden oldukça farklı bir mimariyle inşa edilmiştir. Soylu bir kesime ait olan bu mezarlar üç odalı olup bunlardan birinin toprak üzerinde anıt mimari şeklinde düzenlendiği görülmektedir (Özgüç, 1969, s. 10–20). Bu mimari düzenleme, Mısır Saqqara Mezarlığı'nda karşımıza çıkan mastabalar ile benzerlik göstermektedir. Urartu Krallığı'nda ilk kez görülen bu tür mimari uygulamalar, gömü geleneklerinde farklı kültürlerin etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca Liç, Alişar ve Konakbey gibi mezarlıklarda da taşlarla inşa edilmiş benzer mimari örneklerin varlığı dikkat çekmektedir. Bazı durumlarda ise doğa koşullarına bağlı olarak ana kayaya oyulan ve ardından taşlarla tamamlanan mezarların da bulunduğu bilinmektedir (Çevik, 2010, s. 1–15).

Urartu mezarlarının kültür bölgeleri ve kökeni tartışmalı bir konu olmakla birlikte, önceki dönemlere ait Orta–Son Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı yeraltı tonozlu oda mezarlarının yayılım alanları

dikkate alındığında bu kökenin izlerini sürmek mümkün olmaktadır. Yeraltı oda mezarlarının tüm Yakındoğu'da MÖ 3. binyılda ortaya çıktığı bilinmektedir. Mezopotamya'da Ur ve Tel Halaf, Kuzey Suriye'de Tel Ahmar ve Ugarit gibi merkezlerde benzer mezar tiplerinin İlk Tunç Çağı başlarından itibaren görülmesi bu durumu desteklemektedir. Aynı dönemlerde Transkafkasya'da kurgan kültürlerinin yayılım gösterdiği, Son Tunç Çağı'nda ise tonozlu mezar odaları ile dolmenlerin ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Anadolu'da Kültepe IB ve sonrasında Tilmen Höyük ile Gre Virike gibi güney merkezlerinde tonozlu mimarinin görülmesi, bu geleneğin Kuzey Suriye-Mezopotamya hattından Anadolu'nun güney ve doğusuna taşındığını göstermektedir. Sahte tonozlu mezarların Mezopotamya'da Demir Çağı'na kadar büyük bir değişim göstermeden kullanılması, bu kültürün çıkış noktasının söz konusu bölgeler olabileceğini düşündürmektedir. Bununla birlikte Tunç Çağları'nda Ağrı çevresinde tespit edilen bazı kurganlarda oda mezarların kullanıldığı da bilinmektedir. Bu durum, söz konusu geleneğin Transkafkasya'dan Anadolu'ya göç eden topluluklarla ilişkili olabileceğini göstermektedir. Geçiş güzergâhında yer alan Anadolu'da yeraltı oda mezarlarının MÖ 3. binyıldan 1. binyıla kadar gelişim gösterdiği açıktır. Dromoslarla girilen, üzeri düz ya da tonozlu, nişli, tek veya iki odalı mezar tiplerinin evrim sürecinde ise Urartulu ustaların inşa bilgisinin önemli katkılar sağladığı anlaşılmaktadır.

Mezopotamya topraklarında Demir Çağı ölü gömme gelenekleri açısından yeraltı oda mezarlar oldukça farklı bir boyutta incelenmelidir. Genellikle kral ve kraliçelere ait, devasa boyutlu ve son derece özenli mimari öğelere sahip olan bu mezarlar, Urartu örneklerinden farklı olarak çoğunlukla kerpiç tuğladan inşa edilmiştir. Urartu örneklerinde olduğu gibi duvarlarda nişler bulunmaktadır; ancak bu nişlerin herhangi bir kültüre özgü olduğu düşünülmemelidir. Yeraltı oda mezarların inşası sırasında yaşanan

ışık problemi için kullanılan kandillerin, mezarlarda bulunan eşyalara zarar vermemesi amacıyla duvarlara açılan boşluklara yerleştirildiği, kimi zaman bu alanların mezar hediyelerinin konulduğu bölümler olarak da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kish, Nippur ve Ur'da tonozlu mezarların Yeni Babil Dönemi'nde kullanıldığı bilinmektedir. Mezar mimarileri açısından Altıntepe örneklerine benzeyen bu oda mezarlar, MÖ 3. bin mezarlarının bir devamı niteliğinde görünmektedir.

Kuzeybatı İran, yeraltı oda mezar geleneğinin kökenine ilişkin problemlerin yoğunlaştığı merkezlerin başında gelmektedir. Hasanlu V, Haftavan IV, Dinka Tepe IV–III ve Geoy Tepe'de yeraltı oda mezarların varlığı bilinmektedir. Ancak Orta–Son Tunç Çağı sonrasında bu mezarların basit toprak mezarlara evrildiği, Hasanlu'da Urartu geçiş dönemine tarihlenen tüm mezarların basit toprak mezar olduğu anlaşılmaktadır. Dinka Tepe'de bulunan pişmiş toprak ve taş mezarlar Urartu ile ilişkilendirilmektedir. Özellikle mezarlarda ele geçen hediyelerin Urartu örnekleriyle büyük ölçüde benzerlik göstermesi ve Hasanlu tahribat tabakalarında Urartu izlerinin bulunması bu ilişkiyi desteklemektedir (bkz. Muscarella, 1974, s. 75). Bununla birlikte Dinka III Son Tunç Çağı'nda aynı plan özelliklerine sahip mezarların varlığı, yeraltı oda mezarların Dinka Tepe gömü geleneklerinin bir parçası olarak yerli halk tarafından kullanıldığını göstermektedir. Oda mezarlara ait en ilginç örneklerden biri olan ve Namin dolmeni olarak adlandırılan yapı, Son Tunç Çağı–Erken Demir Çağı'na ait silik bir tabakada bulunması nedeniyle kesin olarak tarihlendirilememiştir. Ancak Erken Demir Çağı'na tarihlenen dikdörtgen taş mezar odalarının dolmenlerde kullanıldığı bilinen örnekler, Azerbaycan çevresindeki yerleşimlerin Transkafkasya ile bağlantılı olarak dolmen türü mezarları benimsediğini göstermektedir (bkz. Série, 1905, s. 250–260).

Pers etkisinin Batı Anadolu’da arttığı dönemlerde yeraltı oda mezarlar farklı mimari biçimlerle varlığını sürdürmüştür. Karia ve İonia bölgelerinde bulunan dromoslu yeraltı oda mezarlar, Anadolu örnekleri ile benzerlik göstermektedir. Buna karşılık Orta Demir Çağı’nda Batı Anadolu ile Doğu Anadolu arasındaki tampon bölge olan Frigya ve çevresinde tümülüs geleneği yaygındır. Transkafkasya örnekleriyle benzer şekilde ahşap örgülerle oluşturulan mezar odalarının boyutları ve işçilikleri oldukça özenlidir; ancak bu tür mezarlara Doğu Anadolu sınırları içerisinde rastlanmamıştır. Bu kültürün yayılım alanı daha çok Lidya ve Likya bölgeleriyle sınırlıdır. Lidya ve Likya örnekleri, Frig tümülüsleriyle birlikte taş malzemeye inşa edilmiştir. Üst örtülerindeki farklılık dışında tümülüsler, Orta Demir Çağı örnekleriyle büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. Dromos geleneği ve taş dikdörtgen planlı oda yapılarıyla bu mimari anlayışın Erken Demir Çağı’ndan itibaren Anadolu geneline yayıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca mezarlar çevresinde görülen krepis duvarlarının (Hüliden, 2011, s. 495) Doğu Anadolu’daki Erken Demir Çağı mezarlarında da tespit edilmesi, inşa tekniklerindeki benzerliğin bir göstergesidir.

Anadolu’da İskit ve Kimmer varlığının ortaya çıktığı MÖ 7–6. yüzyıllara tarihlenen iki gömü, kurganların Anadolu Demir Çağı’ndaki iki örneğini temsil etmektedir. Norşuntepe ve Amasya’da bulunan bu mezarlar (San, 1998, s. 142–152), farklı bir kültürel etkinin ürünü olarak değerlendirilmektedir. Yeraltı oda mezarların son evrim süreci ise Transkafkasya Bölgesi’nde İskit kurganlarında görülmektedir. Güney Rusya, Ukrayna ve Kırım gibi geniş bir alana yayılan bu mezarlarda kral ve kraliçelerin yanı sıra atların ve hizmetlilerin de gömülmesi, mezarların “saray soyluları ve çalışanları” anlayışıyla düzenlendiğini göstermektedir. Üst örtülerindeki farklılıklara rağmen bazı tonozlu ve dromoslu mimari özellikleriyle (Minns, 1913, s. 169–170) bu mezarların Anadolu ve

Mezopotamya örneklerinden büyük ölçüde farklı olmadığı anlaşılmaktadır.

Özetle, Demir Çağı yeraltı oda mezarlarının en belirgin özelliği tonozlu yapılarıdır. Tonozun kökeni ve yayılım alanı konusunda farklı görüşler bulunmakla birlikte, mevcut arkeolojik veriler bu mimari unsurun Kuzey Suriye–Mezopotamya hattında ortaya çıktığını göstermektedir. Bu bölgede inşa edilen erken dönem mezarların pişmiş toprak malzemeden yapılmış olması dikkat çekicidir. Mezarların gömü işlemi sonrasında kapatıldığı bilinmektedir. Pişmiş toprak tuğlalarla oluşturulan mezarların düz örtü ile kapatılması, iç mekânda ahşap destek gerektirdiğinden gömü sonrası kapatma açısından zorluk yaratmaktadır. Bu nedenle, tuğlalarda çökme olmaksızın üstten kapatmayı kolaylaştıran tonozun deneme-yanılma yöntemiyle tercih edildiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda tonozun bir tercih değil, zorunluluktan doğan bir mimari çözüm olduğu söylenebilir. Çökme sorununu engelleyen ve üstteki toprak yükünü eşit biçimde dağıtan kemerli çatı sistemleri, daha sonraki dönemlerde taş örgülü mezarlarda da kullanılarak bilinçli bir tercih ve gelişmiş bir inşa tekniği haline gelmiş ve tüm Yakındoğu’ya yayılmıştır.

KAYNAKLAR

Alkım, B. (1966). Gediklihöyük Kazısı Birinci Ön-Rapor. *Belleten*, 30(117), 1–27.

Alkım, B. (1969). İslahiye Bölgesi Çalışmaları (1968). *Türk Arkeoloji Dergisi*, 17(1), 39–42.

Akat-İslam, H., & Aslan, A. (2015). Milet Nekropolü Değirmentepe Mevkii Kazı Çalışmaları (2012–2013). 23. *Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, 377–397.

Akıllı, N. (2015). *Anadolu Tunç Çağ Mezarlıklar Kataloğu ve Ölü Hediye İşığında Dönemin Sosyal Yapısı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.

Arık, R. O. (1937). *Alaca Höyük Hafriyatı*. Ankara.

Akyurt, İ. M. (1998). *MÖ 2. Binde Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri* (Cilt 49). Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Andrae, W. (1938). *Das Wiedererstandene Assur*. Leipzig: J. C. Hinrichs Verlag.

Andrae, W. (1943). *Ausgrabungen in Sendschirli: Die Kleinfunde von Sendschirli*. Berlin.

Aydın, M. (2018). *Börükçü Nekropolü Klasik Dönem Mezar Tipolojisi ve Ölü Gömme Gelenekleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Baldoni, B. (2018). Burial in Hellenistic İasos. *Anadolu'da Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Ölü Gömme Adetleri Uluslararası Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 3–33.

Baughan, E. (2010). Lidya Gömü Gelenekleri. In *Lidyalılar ve Dünyaları*. İstanbul.

Belli, O., & Konyar, E. (2003). *Doğu Anadolu'da Erken Demir Çağı Kale ve Nekropolleri*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Biber, H., & Erdoğan, S. (2018). Beylikler Dönemi'nden Krallığa: Yeraltı Örne Oda Mezar Geleneği. *Current Debates in Social Sciences, 1*, 404–416.

Cavanagh, W. G. (1981). The Structural Mechanics of the Mycenaean Tholos Tomb. *Annual of the British School at Athens, 76*, 109–140.

Cinquabre, D. (1978). Les Tombes de l'Age du Fer en Iran du Nord-Ouest. *Paléorient, 4*, 335–346.

Çevik, N. (2000). *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Çilingiroğlu, A. (1988). Van Dilkaya Höyüğü Kazısı. *IX. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 226–vd.

Çilingiroğlu, A. (1993). Van-Dilkaya Höyüğü Kazıları Kapanış. *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı-I*, 469–489.

Çoruhlu, Y. (2016). *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*. İstanbul.

Damerji, M. S. (1999). *Gräber Assyrischer Königinnen aus Nimrud*. Baghdad.

Dedeoğlu, H. (1991). Lidya'da Bir Tümülüs Kazısı. *1. MKKS*, 119–151.

Derin, Z. (1993). *Demir Çağı'nda Doğu Anadolu'da Ölü Gömme Gelenekleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Drews, R. (2004). *Early Riders: The Beginnings of Mounted Warfare in Asia and Europe*. New York.

Ekim, Y. (2006). *Pazırık Kurganları, Buluntuları ve Arkeolojik Açıdan Değerlendirilmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.

Frangipane, M. (1998). Arslantepe 1996: The Finding of an E.B.I “Royal Tomb”. *19. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 291–311.

Grishman, R. (1935). Rapport Préliminaire sur les Fouilles de Tépé Sialk. *Syria*, 16(3), 229–246.

Girginer, K. S. (1991). *Urartu Dönemi Mezarları ve Ölü Gömme Adetleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.

Haller, A. (1954). *Ausgrabungen der Deutschen Orient Gesellschaft in Assur*. Philadelphia.

Hanfmann, H. (1962). The Fifth Campaign at Sardis. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 170, 1–65.

Hussein, M. H. (2016). *Nimrud: The Queens Tombs*. Baghdad.

Hölden, O. (2011). Considerations on the Tumuli of Lycia in the Pre-Classical Period. *Anatolia Antiqua*, 19, 495–514.

Jacobsen, E. (1995). *The Art of the Scythians*. Leiden.

Konyar, E. (2011). Urartu’da Mezar Tipleri ve Gömü Adetleri. In *Urartu: Doğu’da Değişim*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Kuvaç, R., Ayaz, G., Işık, K., Erdoğan, S., & Genç, B. (2016). A New Iron Age Chamber Tomb near Çatak. *Ancient Near Eastern Studies*, 53, 149–194.

Leick, G. (2003). *A Dictionary of Ancient Near Eastern Architecture*. Routledge.

Moorey, P. R. S. (1980). *Cemeteries of the First Millennium B.C. at Deve Hüyük*. Oxford.

Ökse, T. (2005). Early Bronze Age Chamber Tomb Complexes at Gre Virike. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 339, 21–46.

Özgüç, T. (1948). *Ön Tarih'te Anadolu'da Ölü Gömme Âdetleri*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Özgüç, T. (1969). *Altın-tepe II Mezarlar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Özfırat, A. (2001). *Doğu Anadolu Yayla Kùltürleri*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Parıltı, U. (2019). *MÖ III. Binyıl Doğu Anadolu Bölgesi'nin Ölü Gömme Gelenekleri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi, Erzurum.

Potts, D. T. (2004). *The Archaeology of Elam*. Cambridge.

Rudenko, S. I. (1970). *Frozen Tombs of Siberia*. London.

Sevin, V. (1987). Urartu Oda-Mezar Mimarisi. In *Anadolu Demir Çağları*, 35–55.

Tunç, Z. (2012). Kimmer-İskit Göçleri. *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, 8(1), 147–160.

Uhri, A. (2010). *Anadolu'da Ölümlün Tarihöncesi*. İstanbul: Ege Yayınları.

Yılmaz, D. (2003). *MÖ III. Binde Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Ölü Gömme Âdetleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.

Yılmaz, D. (2006). Erken Tunç Çağı'nda Oda Mezar Geleneği. *Anadolu / Anatolia*, 31, 57–90.

Young, R. S. (1958). The Gordion Campaign of 1957. *American Journal of Archaeology*, 62, 227–243.

Woolley, C. L. (1932). *Ur Excavations Vol II: The Royal Cemetery*. New York.

Woolley, L. W. (1962). *Ur Excavations Vol IX: The Neo-Babylonian and Persian Period*. London.

BÖLÜM 6

DOĞU ANADOLU BÖLGESİ HÖYÜKLERİNDE URARTU DÖNEMİ

Yenal SÜRÜN¹

Giriş

İnsanoğluna ait yerleşimlerin uzun bir zamandan sonra yıkılıp üzerine tekrardan yeni yerleşimlerin kurulmasıyla oluşmuş yapay yükseltilere höyük denilmektedir. Hüyük, tepe, til, tumba ya da magula gibi değişik adlarla da adlandırılabilir. Höyükler, bölgeden bölgeye inşaat malzemeleri ve iklimleriyle farklılık göstermekle beraber karmaşık bir tabakalanmaya sahiptirler. Yükseklikleri, kullanılan inşa malzemesi ve tabakalanmaya bağlı olarak değişir (Sevin, 1995, s. 71).

¹ Dr. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Bölümü,
Orcid: 0000-0002-6846-5467

Yakındoğu coğrafyasında yerleşim görmüş birçok uygarlıkta olduğu gibi, Doğu Anadolu Bölgesi'nde de çeşitli dönemleri bünyesinde barındıran höyük türü yerleşmeler söz konusudur. Bu çalışmada Doğu Anadolu Bölgesi sınırları içerisinde Urartu Dönemi'ne ilişkin izler taşıyan kazısı yapılmış ve devam edenler ile yüzey araştırmalarında tespit edilmiş olan höyükler ele alınmıştır. Aşağıda söz konusu höyükler, bulundukları illerin başlığı altında değerlendirilmiştir.

1. Ağrı

Ağrı ilinde Urartu Dönemi'nin tespit edildiği merkezler arasında; Giriktepe, Bağdışan, Çetenli, Şemsetepe ve Zali yer almaktadır.

1.1. Giriktepe

Değirmen-tepe ya da halk arasında daha çok Giriktepe olarak adlandırılan yerleşim; Ağrı'nın Patnos ilçe merkezinin 2 km. güneydoğusunda, Bağdışan deresinin kollarından biri olan Üçbulak (Sekani) suyunun kenarında yer alır (Balkan, 1964, s. 239). Höyükte kazılar K. Balkan ve R. Temizer başkanlığında 1961-1962 yılları arasında gerçekleştirilmiştir. Kazılar, höyüğün II. tabakasında yer alan ve Urartulara ait olan saray yapısı üzerinde yoğunlaşmıştır (Balkan, 1964, s. 239).

Saray yapısı, taş temelli olup 33x33x13 m. ile 50x50x12 m. ölçülerindedir. Giriş güneydendir. Burada, sal taşı döşemeli geniş bir avlu bulunmaktadır. Sarayın ön avlusunda; taş örgülü ve yuvarlak planlı temiz su kuyusu bulunmuştur. Ön avludan 3 ayrı kapıyla 24x7.50 m. ölçülerine sahip bir salona girilmektedir. Salonun doğu, batı ve kuzey duvarlarında derin birer niş yer almaktadır. Batı duvarında yer alan nişin önünde, kerpiçten yapılmış 1.74x2.35x0.42 m. ölçülerinde bir taht kaidesi ortaya çıkarılmıştır. Tahtın yer aldığı salonun duvar kalınlığı yaklaşık 1.30

m. ölçülerinde olup üzerlerinde pencere izlerine rastlanmamıştır (Balkan, 1969, s. 240). Taht salonunun kuzey duvarı boyunca uzanan 1.80 m. genişliğinde başka bir koridora açılan 5 oda tespit edilmiştir. Odalar; doğudan batıya doğru; bir fırın ve ocağın bulunduğu pithoslu bir kiler, geniş boyutlu iki mutfak, bir oturma odası (harem dairesi) ve çanak çömleklerin bulunduğu bir depodan oluşmaktadır. Taht salonunun batı tarafında, boyları 1.65 m., genişlikleri ise 1.20 m.'yi bulan iri pithoslarla dizili bir depo yapısı açığa çıkarılmıştır (Balkan, 1969, s. 150).

Odalardan tespit edilen mutfaklarda ocaklar, mangallar, havanlar, hamur yoğurma taşları ve tandırlar bulunmuştur. Mutfak odalarından birinde, 7 adet yanmış iskelete rastlanmıştır. Yine aynı odada, üzerinde altın küpeler bulunan bir çocuk iskeleti ele geçmiştir. Sarayın en dikkat çeken kesimi ise; çoğunluğunu kadınların oluşturduğu 37 kişiye ait yanmış iskeletin bulunduğu ve harem dairesi olarak adlandırılan odadır. İskeletler üzerinde; kırmızı akik, frit, fayans ve metalden yapılmış boncuklar ele geçmiştir. Bazı iskeletler üzerinde, bronz kemerlerle birlikte bir iskeletin baş hizasında ezilmiş halde bronz bir miğfer *in-situ* olarak ele geçmiştir. II. tabakaya ait olduğu anlaşılan takılar arasında granülasyon tekniğiyle yapılmış altın küpeler ve gümüş boyunluklar dikkat çekicidir (Işık, 2008, s. 31).

1.2. Bağdişan

Ağrı ili, Patnos ilçe merkezinde yer alır. A. Özfirat tarafından 2006 yılında bölgede yapılan yüzey araştırması çerçevesinde tespit edilmiş ve incelenmiştir. Yapılan çalışmada höyükte İlk Tunç Çağ, Erken Demir Çağ, Orta Demir Çağ (Urartu) ve Geç Demir Çağ dönemleri saptanmıştır. Yaklaşık 200 m. ve etekleriyle yaklaşık 700 m.'lik alanı kaplayan höyük 10 m. yüksekliğindedir. Üzerinde inşa edilen evler nedeniyle çok tahribat vardır. Modern inşaatlar nedeniyle açılmış bazı çukurlarda son

drece kalın Urartu duvarlarına ait kalıntılar görülebilmektedir. Buluntu olarak höyük yüzeyinden toplanan çanak çömlek parçaları rapor edilmiştir (Özfırat, 2008, s. 205; Özfırat, 2009, s. 457).

1.3. Çetenli

Ağrı ili, Patnos ilçe merkezinde yer alır. A. Özfırat tarafından 2006 yılında bölgede yapılan yüzey araştırması çerçevesinde tespit edilmiş ve incelenmiştir. Yapılan çalışmada höyükte İlk Tunç Çağ, Erken Demir Çağ, Orta Demir Çağ (Urartu) ve Geç Demir Çağ dönemleri saptanmıştır. Yaklaşık 200 m. ve etekleriyle yaklaşık 700 m.'lik alanı kaplayan höyük 10 m. yüksekliğindedir. Üzerinde inşa edilen evler nedeniyle çok tahribat vardır. Modern inşaatlar nedeniyle açılmış bazı çukurlarda son drece kalın Urartu duvarlarına ait kalıntılar görülebilmektedir. Buluntu olarak höyük yüzeyinden toplanan çanak çömlek parçaları rapor edilmiştir (Özfırat, 2008, s. 105).

1.3. Şemsetepe

Ağrı ili, Patnos ilçesi, Pir Ömer Köyü'nün 1 km. güneyinde, Karaçay Deresi'nin sağ kıyısı üzerinde yer alır. A. Özfırat tarafından bölgede yapılan yüzey araştırmasında tespit edilmiş ve incelenmiştir. Yapılan incelemede yüzeyden toplanan çanak çömlekler ışığında höyükte, İlk Tunç Çağ ve Orta Demir Çağ (Urartu) dönemleri saptanmıştır. Buluntu olarak yüzeyden toplanan çanak çömlek parçaları rapor edilmiştir (Özfırat, 2009, s. 459).

1.4. Zali

Ağrı ili, Patnos ilçesi, Dedeli beldesine bağlı Zali mezrasında, Bağdıışan Çayı'nın sol kıyısındaki kayalık bir tepe üzerinde yer alır. A. Özfırat tarafından bölgede yapılan yüzey araştırmasında tespit edilmiş ve incelenmiştir. Yüzeyden toplanan çanak çömlekler ışığında höyükte İlk Tunç Çağ ve Ortaçağ dönemlerinin yanı sıra Orta Demir Çağ (Urartu) evresinin de

varlığı saptanmıştır. Buluntu olarak yüzeyden toplanmış çanak çömlek parçaları rapor edilmiştir (Özırat, 2009, s. 458).

2. Bingöl

Bingöl’de gerçekleştirilen çalışmalar neticesinde Samantepe’de Urartu Dönemi’ne ait verilere ulaşılmıştır.

2.1. Samantepe

Bingöl il merkezinin 8 km. güneyinde, Bingöl-Genç karayolu üzerinde yer alır. V. Sevin tarafından 1987 yılında bölgede yapılan yüzey araştırmasında tespit edilmiş ve incelenmiştir. Höyük, 350x250 m. boyutunda ve 20 m. yüksekliğindedir. Höyük yüzeyinden bol sayıda çanak çömlek rapor edilmiştir (Sevin, 1998, s. 458).

3. Elazığ

Elazığ’da Urartu Dönemi’nin saptandığı yerleşim birimleri şunlardır: İzoli/Habibuşağı, Kale (Küçük Höyük), Norşuntepe ve Şemsiyetepe.

3.1. İzoli/Habibuşağı

Elazığ iline bağlı Baskil ilçesi sınırları içinde, Malatya-Elazığ yolunun 50. km. sindeki Kömürhan köprüsünün 2 km. kadar güneybatısındadır. (Öğün, 1983, s. 237-238). Höyük, Aşağı Fırat Havzası Araştırmaları kapsamında 1977 yılına M. Özdoğan tarafından tespit edilmiştir ve İlk Tunç Çağı’na tarihlendirilmiştir. 1982-83 döneminde B. Öğün tarafından bir kazı çalışması yapılmıştır. Bu kazı çalışması neticesinde höyükte Erken Demir Çağı’nın yanı sıra ve Orta Demir Çağı (Urartu) dönemi de tespit edilmiştir (Huntigton, 1901, s. 197; Kleiss & Hauptmann, 1976; Özdoğan, 1977; Öğün, 1983, s. 237-238; Köroğlu, 1966, s. 24; Genç, 2008, s. 101).

80x60 m. boyutlarındaki yerleşim alanının doğu yüzünde bir mekân bulunmuştur. Kuzeybatı kesimde ise kerpiç mimariye ait kalıntılar mevcuttur. Yine burada iki basamaklı tünel söz konusudur. Bu tünellerden biri kayalığın güney, diğeri kuzey yüzündedir. Güneydekine kayalık yüzeyine işlenmiş kaya basamaklarıyla ulaşılmaktadır. Kuzey yönündeki tünel, kale üzerindeki yerleşim alanına yakın bir yerdedir. Bu tünellerin kalenin üstünden ya akarsu yatağına ya da su sarnıçlarına ulaştığı önerilmiştir. Ayrıca su toplamak amacıyla kaya içine açılmış iki depo ve merdiven basamakları da bulunmuştur. Depo amaçlı açılan çukurların etrafına çapları 20-40 cm. arasında değişen çukurcuklarda söz konusudur. Bu çukurcukların farklı büyüklükteki taşınabilir kaplar için oturma yuvaları olarak kullanıldığı ileri sürülmüştür. Kazıdan buluntu olarak çanak çömlek parçaları rapor edilmiştir (Öğün, 1983, s. 237-238; Köroğlu, 1966, s. 24; Genç, 2008, s. 101).

3.2. Kale (Küçük Höyük)

Elazığ il merkezi, Baskil ilçesinin güneybatısında; Suyatağı (Arapuşağı) Köyü'nün 500 m batısında, Fırat Nehri'nin doğu kıyısı üzerinde yer alır (Sevin, 1986, s. 281). Höyük ilk olarak 1977 yılında bölgede yüzey araştırması yapan M. Özdoğan tarafından tespit edilmiştir. Daha sonraki süreçte V. Sevin tarafından 1985 yılında bölgede yapılan yüzey araştırmasında yeniden ziyaret edilmiş ve detaylı incelenmiştir. Yüzeyden toplanan çanak çömlekler ışığında höyükte İlk Tunç Çağ, Erken Demir Çağ ve Ortaçağ dönemlerinin yanı sıra Orta Demir Çağ (Urartu) evresinin varlığı da saptanmıştır (Özdoğan, 1977, s. 70; Sevin, 1986, s. 281-282).

Doğu-batı doğrultusunda uzanan höyük 70 m., kuzey-güney doğrultusunda ise 30 m. kadar genişliğinde bir alana yayılır. Doğudan ve batıdan birer dere yatağı ile sınırlanmış olan höyüğün

batıdaki doruğu, tabanı 15 m. kadar çapında bir koni biçimindedir. Kuzey, güney ve batısı oldukça dik olan tepenin, özellikle güney etekleri üzerinde taş duvar kalıntıları bulunmaktadır. Buluntu olarak yüzeyden toplanan çanak çömlek parçaları rapor edilmiştir (Sevin, 1986, s. 281-282).

3.3. Norşuntepe

Elazığ ilinin 26 km. güneydoğusunda, Bingöl iline uzanan modern caddeden biraz içeride, Harmanpınar (Alışam), Elmapınar (Yukarı SeAğınsı) ve Kavakaltı (Aşağı Ağınsı) köyleri arasında yükselir (Hauptmann, 1970, s. 103). Höyük ilk olarak 1914 yılında V. Pietschmann Elazığ ovasına yaptığı seyahatte haritada Tell-Morschon veya Morschon olarak tanımlanır. Höyük yine Elazığ Bitlis Karayolu güzergâhında seyahat eden ve ovada araştırmalarda bulunan K. Kökten'in dikkatini çekmiştir. 1967 yılında bölgede Keban Barajının yapılması ile su altında kalması öncesinde höyük R.Whallon Jr. ve S. Kantman tarafından incelenmiştir. Kazılar 1968 yılında Alman Arkeoloji Enstitüsü adına H. Hauptmann başkanlığındaki bir ekip tarafından gerçekleştirildi. 1974 yılında bölge sular altında kalmaya başladığında ise sona erdirildi. Yapılan kazı çalışmasında Norşuntepe'nin Son Kalkolitik Çağ'dan Demir Çağı'nın sonuna kadar yoğun yerleşim gördüğü saptanmıştır. Bu tabaklardan 1. yapı katı: Orta Demir Çağı'na (Urartu Dönemi) tarihlendirilmiştir (Hauptmann, 1970, s. 103).

Büyük terasın güney kısmında 50x40 m.lik bir alanı kaplayan ana yapı tespit edilmiştir. Bu bina ortasında yer alan koridorla iki bölüme ayrılır. Kuzey ve batısında yer alan kanatlar "rizalit" çıkıntılarla desteklenen, geniş duvarlarla korunmaktadır. Bu ana yapının tahrip olmuş olan doğu kesimine, güneyden gelerek birleşen taş döşeli bir yol ile höyüğün zirvesinde, akropolde ortaya çıkarılan çatı desteklerine sahip bir yapıya ait temeller, aynı

döneme ait diğer önemli kalıntılardır (Hauptmann, 1972, s. 96; Köroğlu, 1966, s. 31).

Büyük teras güney alanı çalışmalarında ele geçirilmiş çanak çömlek parçaları yerel Urartu mallarından meydana gelmektedir. Bunlardan en yaygın kap şeklide halka dipli, keskin omuzlu, dışa taşkın ağızlı kâselerdir. Küçük buluntular arasında ise demir alet kalıntıları ve bir bıçak ağzı söz konusudur. Yine aynı mekândan pişmiş topraktan kandil, çeşitli ağırşaklar ve ufak bir mızrak ucu da bulunmuştur (Hauptmann, 1972, s. 96; Hauptmann, 1974, s. 78).

3.4. Şemsiyetepe

Elazığ ili, Baskil ilçesine bağlı, Bilaluşağı Köyü'nün 500 m. güneyindeki Kumlu Mevkiinde yer alır. Höyükte 1978-1989 yılları arasında M. Darga tarafından kazılar gerçekleştirilmiştir (Darga, 1980, s. 27-30).

Höyüğün I. tabakasında AI-BI açması sınırında, doğuda bir sarnıç, yüzeyden 1 m. derinlikte kırık taşlardan ve çanak çömlek parçalarından oluşturulmuş yaklaşık 3 m. kadar izlenebilen bir taban bulunmaktadır. Kazıdan ele geçmiş bol sayıda tipik Urartu çanak çömlek parçaları rapor edilmiştir (Darga, 1980, 27-30).

4. Erzincan

Erzincan'da Urartu Dönemi'nin tespit edildiği merkezler arasında Altıntepe ve Toprakkale yer almaktadır.

4.1. Altıntepe

Erzincan Ovası'nın doğu yarısında, Erzurum-Sivas yolu üzerinde, kent merkezine 14 km. mesafede yer alır. Altıntepe Kalesi, 60 m. yüksekliğinde ve 200 m. uzunluğunda sarp bir tepe üzerinde kurulmuştur (Karaosmanoğlu, 2011, s. 366). Altıntepe Kalesi, ilk kez 1938, daha sonrada 1956 yıllarında yasal olmayan yollardan iki mezarın soyulmasıyla adını duyurmuştur. Ardından

1959-1968 yılları arasında burada T. Özgüç başkanlığındaki bir ekip tarafından kazılar gerçekleştirilmiştir. Altıntepe’de ikinci dönem kazı ve onarım çalışmaları 2003 yılında Erzurum Atatürk Üniversitesi öğretim üyelerinden M. Karaosmanoğlu başkanlığındaki bir ekip tarafından başlatılmış ve halen devam ettirilmektedir (Karaosmanoğlu, 2011, s. 366). Yapılan kazı çalışmaların da tapınak, açık hava tapınım alanı, yer altı örme oda mezarlar, apadana ve kanalizasyon sistemi ortaya çıkarılmıştır.

Bu mimari yapılarından tapınak 27,20x30 m. ölçülerinde dikdörtgen bir avlu içinde yer alır. Kare planlı tapınak 13,80x13,80 m. boyutlarındadır. Tapınağın köşeleri rizalitlidir. Kule tipli tapınağın yüksekliği yaklaşık 14 m.’dir. Avludan üç basamakla çıkılan girişteki eşik taşının arkasında tek kanatlı bir kapıyla girilen cella 5,20x5,20 m. boyutlarında ve kare planlıdır. Cella’nın içinde kerpiç duvarlar renkli resimlerle bezelidir. Avluyu içeriden çeviren, 20 taş kaide üzerinde 4,5 m. uzunluğunda revakların üst örtüsünü taşıyan ahşap direkler söz konusudur (Özgüç, 1966, s. 3-10; Karaosmanoğlu, 2011, s. 366-370). Cella’da çok sayıda adak eşyası bulunmuştur. Bunlar; tunç ve demirden mızrak uçları, ikisi demir ve ikisi tunçtan dört asa veya topuz başları, demir ok uçları, üç adet kırmızı astarlı, perdahlı ve yüksek ayaklı vazo, kakmalarla süslü tahta bloklardır. Ayrıca bir grup adak eşyası da güney galerisinde, girişin yakınında bulunmuştur. Bunlar arasında; tunç miğferler, kalkanlar, demir tunçtan mızrak uçları, tanrı tahtına ait fildişi eşya ve üç ayaklı tunç sehpa yer almaktadır. Tapınak galerisinde bulunan diğer eser grubunu ise; Urartu işçiliğinin tipik örneklerini yansıtan mobilya süslerine ait fildişleri, çanak-çömlek, altın başlı çiviler ve mobilyadan kopma altın safihalar oluşturmaktadır. Bu eserlerin yanı sıra çanak çömlekler de rapor edilmiştir (Özgüç, 1966, s. 3-12).

Diğer bir mimari eleman olan açık hava kutsal alanı 7,75 x 11,70 m. ölçülerinde ve 1,5 m. taş örgü üzerinde yükselen kerpiç

duvarlarla çevrilidir. Kutsal alanda, dört kaide üstüne dikilmiş, tepeleri kavisli, 2.30 m. Yüksekliğinde, 0.50 m. Eninde yekpare taştan yapılmış dört stel bulunmaktadır. Bunların ön kısmında üstüne hayat ağacı yerleştirilen ve libasyon yapılan 0.50 m. Çapında yuvarlak bir sunak vardır (Özgüç, 1969, s. 372).

Açık hava tapınım alanının yakınında üç adet yer altı örme oda mezar tespit edilmiştir. Bunlardan I no'lu mezar dikdörtgen planlı ve üç odalıdır. Odalar yan yana sıralanmıştır. Güney duvarının kalınlığı 90 cm., diğer üçününki 60 cm., iki ara duvarınki de 1 m.'dir. Tabandan tavana kadar olan yükseklik 2.75 m.'dir. Mezar odaları, içten çok iyi işlenmiş kesme taşlarla kaplanmıştır. Uzun duvarlarda alttan, iki sıra taş dik olarak örülmüş, üçüncü sıradakiler içeri doğru kavislenmiş, dördüncüsü de aynı şekilde kavislenerek çatının sahte kemer tarzında örtülmesini sağlamıştır. I. Odanın dar duvarlarında ikişer, uzun duvarlarında birer kavisli niş bulunmaktadır. Nişlerin yükseklikleri 44 cm., genişlikleri 42 cm.'dir. Her üç odanın uzunluğu 3.05 m., enleri ise 2 m.'dir. Buradan 80 cm. enindeki kapıdan ikinci odaya geçilir. İkinci odanın uzun duvarlarında karşılıklı birer niş vardır. Mezarın giriş kapısı bu odadadır. Güneybatıya bakan kapının yüksekliği 1.27 cm., eni 80 cm.'dir. Kapının üstü düz olarak örtülmüştür. İkinci odadan üçüncü odaya 70 cm. eninde bir kapıdan geçilmektedir. Dar duvarlardan birinde bir, diğerinde iki niş vardır (Özgüç, 1969, s. 22).

I nolu mezarın 2 m. güneybatısında inşa edilmiş olan II no'lu mezar tek odalıdır. Mezarın içten yüksekliği 2 m.'dir. Mezar odasının kapısı kuzey doğuya bakmaktadır. Mezar odasının içten uzunluğu 4 m., güneybatı yarısının eni 2.75 m., kuzeydoğu yarısınınki 2.50 m.'dir. Dromosun uzunluğu 2.40 m., eni 90 cm.'dir. Odanın uzun duvarlarında üçerden altı, dar duvarında da iki niş mevcuttur. Nişlerin yüksekliği 1.23, duvar içindeki derinliği 95 cm.'dir. Her niş ortasına karşı konulan birer yassı taşla ikiye

bölünmüştür. Ayrıca dromosta karşı karşıya inşa olunan tek gözlü birer niş bulunmaktadır. 1.25 m. yüksekliğindeki dromosun üstü iki yassı taşla kapatılmıştır. Dromosun önünde aralarında 46 cm.'lik bir boşluk bulunan iki kapı açıklığı birer yassı taşla kapatılmıştır. İçteki kapı taşının ortasında 50x25 cm. büyüklüğünde bir pencerecik vardır. Düz damlı mezar odasının üstü beş iri taşla kapatılmıştır (Özgüç, 1969, s. 22).

İkinci mezarın 16 m. güney batısında III no'lu mezar yer alır. Bu mezar üç odalıdır. Mezar odalarının içi iyi işlenmiş kesme taşlarla kaplanmıştır. Birinci oda 2 m. genişliğinde 4 m. uzunluğundadır. Bu odanın kapı genişliği 1m., uzunluğu 1.25 m.dir. Birinci odanın duvarlarında niş yoktur. Birinci odadan ikinci bir kapı ile 4 m. genişliğinde, 2.50 m. enindeki lahidlerin bulunduğu odaya geçilmektedir. Taş lahitlerin biri odanın kuzey doğu dar duvarına, diğeri kuzey doğu-güney batı uzun duvarına bitişik durumda yerleştirilmiştir. Odanın uzun duvarında beş, dar duvarında içleri boş üç niş vardır. Dörtgen biçimli bu nişler örülerek oluşturulmuştur. İkinci odadan daha dar genişliği 75 cm. olan kapıdan üçüncü ve en küçük odaya ulaşılır. Bu odanın uzunluğu 2.50 m., genişliği 2 m.'dir. Bu odanın kapısında kapak taşı yoktur. Odanın üç duvarında da birer niş vardır (Özgüç, 1969, s. 22).

Açık hava tapınım alanının yakınında üç adet yer altı örme oda mezar tespit edilmiştir. Mezarların ikisi kaçak kazılarla, üçüncüsü T. Özgüç'ün bilimsel kazılarında ortaya çıkarılmıştır.

Kanalizasyon sistemi tapınağın güneybatı köşesi yakınından başlayarak batıdaki odaların altından sur dışına ulaşmaktadır. Kuzeyde 4 no'lu odanın arka duvarının temel taşları üzerine ve kerpiç duvara açılan bir niş içine yerleştirilen yalak biçimli lavabo, uzun çörteniyle duvar dışında yeraltına yerleştirilen kanalete ulaşmaktadır. Yamuk planlı avluda zemin altında güneye doğru

devam eden kanalet başlangıçta uzun andezit blokların “u” biçiminde oyulmasıyla oluşturulurken, devamında taş örgü olarak sürdürülmüştür (Karaosmanoğlu, 2011, s. 368-370).

Apadana, Altintepe’de Urartular’ın II. yapı katını temsil etmekte olup, I. kata ait tapınak-saray’ın bir kısmı üzerine inşa edilmiştir. 44x25.30 m. ölçülerinde, dikdörtgen planlı, sütunlu kabul salonu, tepenin zirvesinde, tapınak-sarayın güneyinde ve yüksekçe bir seviyede yer alır. Apadana’nın 3 m. kalınlığındaki duvarları kerpiç üzerine taş temeldir. Binanın güney, batı ve kuzey tarafında herhangi bir bina yoktur. Apadana’ya giriş doğudandır. Çatısı düz olup, bunu da 1.50 m. çapında yuvarlak taş kaidelere basan ve üç sıra halinde düzenlenen altışar sütunun teşkil ettiği on sekiz kalın sütun taşımaktadır. Apadana’nın kerpiç duvarlarında da ağaç kullanılmamıştır. Kabul salonu, ışığı duvarların yukarı kısımlarına açılan pencere ve baca deliğinden almaktadır. Binanın içi duvar resimleriyle süslüdür. Salonun doğu cephesinde üç oda vardır. Kabul salonunda olduğu gibi bu odaların da kerpiç duvarları çok renkli resimlerle zengin bir şekilde süslenmiştir. Altintepe ikinci dönem kazılarında kabul salonu yeniden incelenmiş ve “Genişletilmiş Apadana” olarak tanımlanmıştır. İkinci dönem kazılarında apadananın beş evrelili olduğu saptanmıştır. Üstte, genişletilmiş apadananın doğu köşesine apsisi yerleştirilen, küçük bir şapelin temel taşları vardır. Bu yapıyla bağlantılı kuzeyde düşük seviyede dikdörtgen planlı bir oda ile içinde bir tandır, bir fırın, bir ocak ve pitosların yerleştirildiği bir mutfak bulunmaktadır. Yapının batısında da rampalı bir yolla çıkılan büyük bir oda ve bitişiğine, zeminine pitosların gömülü olduğu bir depo binası eklenmiştir (Özgüç, 1966, s. 10-12; Karaosmanoğlu, 2011, s. 370-371).

4.2. Toprakkale

Erzincan ili, Tercan ilçesinin 6 km. güneybatısındaki Beşkaya Köyü’nün “Çevlik” mevkinde bulunmaktadır. A. Ceylan

tarafından bölgede yapılan yüzey araştırmaları çerçevesinde incelenmiştir. Yüzeyden toplanan çanak çömlekler ışığında höyükte Geç Kalkolitik, İlk Tunç Çağ, Erken Demir Çağ ve Ortaçağ dönemlerinin yanı sıra Orta Demir Çağ (Urartu) evresinin de varlığı tespit edilmiştir. Höyük doğu-batı yönünden oluşmaktadır. Kuzeyden 100 m.'lik bir tepe oluşturmasına karşın, doğusunda daha alçak bir tepe görünümündedir. Buluntu olarak yüzeyden toplanmış çanak çömlek parçaları rapor edilmiştir (Bingöl et al., 2010, s. 381).

5. Erzurum

Erzurum'da Urartu Dönemi'ne ilişkin kalıntılara Puruttepe ve Top Mezar'da rastlanmıştır.

5.1. Puruttepe

Erzurum ilinin 35 km. kuzeyinde bulunan şenyurt Köyü'nün 2 km. kuzeybatısında, Güzelyayla Köyü'nün 1,5 km. güneyinde yer alır. A. Ceylan tarafından bölgede yapılan araştırma esnasında tespit edilmiş ve incelenmiştir. Yapılan çalışmada yüzeyden toplanan çanak çömlekler ışığında höyükte İlk Tunç Çağ ve Erken Demir Çağ dönemlerinin yanı sıra Orta Demir Çağ (Urartu) evresinin varlığı da saptanmıştır (Ceylan, 2008, s. 272).

Höyüğün kuzeybatı eteklerinde yerleşim vardır. Yerleşimin güneydoğusunda yükselen tepenin üstünde de savunma amaçlı başka bir yerleşme bulunmaktadır. Tepenin üstünde savunma amaçlı kullanılan mimari kalıntılar temel seviyesinde görölmüştür. Buluntu olarak yüzeyden toplanmış çanak çömlek parçaları rapor edilmiştir (Ceylan, 2008, s. 272).

5.2. Top Mezar

Erzurum ili, Pasinler ilçesinin 6 km. kuzeybatısındaki Kurbançayır Köyü'nün 500 m. güneydoğusunda yer alır. A. Ceylan

tarafından bölgede yapılan araştırma esnasında tespit edilmiş ve incelenmiştir. Yüzeyden toplanan çanak çömlekler ışığında İlk Tunç Çağ, Erken Demir Çağ ve Ortaçağ dönemlerinin yanı sıra Orta Demir Çağ (Urartu) evresinin varlığı da saptanmıştır. Höyük 75x70 m. ölçülerindedir. Buluntu olarak yüzeyden toplanmış çanak çömlek parçaları rapor edilmiştir (Ceylan, 2008, s. 136).

6. Malatya

Malatya'da Köşkerbaba Höyüğü'nde Urartulara ilişkin kalıntılar ortaya çıkarılmıştır.

6.1. Köşkerbaba

Malatya il merkezinin yaklaşık 31 km. kuzeydoğusunda; Battalgazi (eski Malatya) İlçesi'nin doğusunda; Fırat Köyü sınırları içinde; eski Malatya-Elazığ tren yolu köprüsünün 250 m. güneybatısındadır (Bilgi, 1986, s. 317). Höyük, ilk olarak 1977 yılında Karakaya Barajının suları altında kalacak yerleşmeleri saptamaya yönelik yüzey araştırmasında tespit edilmiştir. 1978 yılından 1984 yılına kadar; Orta Doğu Teknik Üniversitesi; Tarihi Eserleri Kurtarma ve Değerlendirme Araştırma Merkezi (TEKDAM) adına; kesintisiz 7 mevsim; İstanbul Üniversitesi öğretim üyelerinden Ö. Bilgi yönetiminde kazılmıştır. Höyüğün sular altında kalması ile kazıya son verilmiştir. Yapılan çalışmalar neticesinde İlk Tunç çağından Osmanlı Dönemi'ndeki yerleşmeye kadar 6 tabaka/yapı katlı 4 ana evre (A-D) saptanmıştır. Bu tabakalardan en altta; üç yapı katlı/tabakalı İTÇ III sonu evresi yer almaktadır (tepenin dördüncü kültür katı). Bunun üstünde Urartu Dönemi'ne ışık tutacak Demir Çağı tabakası bulunmaktadır (Özdoğan, 2005, s. 50-51).

Urartu dönemine ait yerleşme, höyüğün tepe kesiminde 225 m². lik bir alanı kaplar. Yerleşmenin yalnızca taş temelleri ele geçmiştir. Ön tarafında nehir yönüne bakan yüzünde üzeri açık bir

avlusunu olan yapı kompleksi ve bir depo odası bulunmaktadır. Bu odaların arkasında uzun bir oda ve bir mutfak da söz konusudur. Ayrıca bu odaya odanın pis sularının boşaltılması için eşik taşları bulunan giriş yönünden avluya doğru uzanan bir taş kanal eklenmiştir (Bilgi, 1986, s. 317).

Büyük depo odasında 4 sıra halinde 22 adet değişik büyüklükte in-situ küp ve iri çanaklar, küçük depo odasında ise eşik taşı girişin iki tarafına yerleştirilmiş birer küp ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca bu odalarda tüm ve parçalar halinde çanak çömlekler ve küçük eserlerde ele geçmiştir. Çanak çömlek arasında matara biçimli kaplar, yonca ağızlı testiler, silindirik akıtacaklı ve çift tutamaklı iri çanaklar ile orta boy küpler bulunmaktadır. Önemli bir grubu oluşturan mataralar, bezeksiz, çizgi veya boya bezekli dirler. Çizgi ve boya bezek türlerine aynı zaman da, orta boy küpler üzerinde de rastlanır. Ayrıca iri küplerin ağız kenarlarında, boyunlarda karın üzerinde organ türü ve parmak baskı bezeklerde görülür. Bu eserler dışında büyük depo odasında ithal malı çanak çömleklerde de bulunmuştur. Küçük eserler arasında demir silahlar ve tatlı su balık avcılığında kullanılan yaklaşık 200 adet pişmiş topraktan ortası delik nesneler bulunmaktadır (Bilgi, 1986, s. 317-318).

7. Muş

Muş'da Urartu evrelerinin tespit edildiği höyükler arasında; Bendepur, Çaygeldi, Değirmen-tepe, Erentepe, Göztepe, Gümüşpınar, İncesu, İyi Komşu, Olurdere, Tepeköy ve Üçtepe yer almaktadır.

7.1. Bendepur (Gele Nado)

Muş ili, Bulanık ilçesinin 35 km. güneybatısındaki Mollakent Beldesi'nin yaklaşık 800-900 m. kadar kuzeyinde, güneyinden akan Bendepur Deresi ile kuzeyindeki Avalizi Deresi

arasında yer alır (Biber & Çavuşoğlu, 2011, s. 204). H. Biber başkanlığında 2009 yılında bölgede yapılan yüzey araştırması kapsamında tespit edilmiş ve incelenmiştir. Yapılan incelemede höyükte Erken Demir Çağ, Geç Demir Çağ ve Ortaçağ dönemlerinin yanı sıra Orta Demir Çağ (Urartu) evresi de saptanmıştır (Biber & Çavuşoğlu, 2011, s. 204).

Höyük kuzey-güney istikametinde 250 m., doğu-batı istikametinde 205 m. ölçülerinde, oval yapılıdır. 1489 m. rakımlı olup kuzey kesimde 27 m. yüksekliğindedir. Doğu ve güney yönlerde daha az eğimlidir. Höyük düz konili olup, koniye yakın doğu ve kuzey kesimlerde sur temelleri izlenebilmektedir. Yerleşimin güneybatı köşesinde, kayalıklara işlenmiş 3 basamaklı bir merdiven vardır. Höyüğün kuzey yamacında yaklaşık 5-6 m. genişliğinde, 10 m. uzunluğunda, 10 m.'den 2 m.'ye kadar daralan kazı çukuru bulunmaktadır. Kazı çukuru kesitinde farklı dönemlere ait yapı katlarının izleri söz konusudur. Buluntu olarak yüzeyden toplanmış çanak çömlek parçaları rapor edilmiştir (Biber & Çavuşoğlu, 2011, s. 204).

7.2. Çaygeldi (Birektaş Tepe)

Muş ili, Bulanık ilçesinin 17 km. güneydoğusundaki Çaygeldi (Alibocan) Köyü'nün 1250 m. güneyinde yer alır. H. Biber başkanlığında 2009 yılında bölgede yapılan yüzey araştırması kapsamında tespit edilmiş ve incelenmiştir. Yapılan araştırmada höyükte Orta Tunç Çağ, Erken Demir Çağ ve Geç Demir Çağ dönemlerinin yanı sıra Orta Demir Çağ (Urartu) evresi de saptanmıştır (Biber & Çavuşoğlu, 2011, s. 207).

Höyük, 160x275 m. ölçülerinde, kuzey-güney yönünde, düz konili ve oval yapılıdır. Güney kesimi 90 derecelik eğime sahip dik bir doğal kayalıkla sonlanıyor. Höyük üzerindeki kaçak kazı çukurlarında mimarinin varlığına işaret eden duvar izleri bulunmaktadır. Buluntu olarak höyük yüzeyinden toplanmış çanak

çömlek parçaları rapor edilmiştir (Biber & Çavuşoğlu, 2011, s. 207).

7.3. Değirmentepe

Muş ili, Bulanık ilçesinin 17 km. güneydoğusundaki Çaygeldi (Alibocan) Köyü merkezinde yer alır (Biber & Çavuşoğlu, 2011, s. 207). Höyük 110x170 m. ölçülerinde, kuzey-güney yönünde oval yapılı, batısı yayvan, doğusu daha dik, yayvan konilidir. H. Biber başkanlığında 2009 yılında bölgede yapılan yüzey araştırması kapsamında tespit edilmiş ve incelenmiştir. Yüzeyden toplanan çanak çömlekler ışığında höyükte Erken Demir Çağ ve Ortaçağ dönemlerinin yanı sıra Orta Demir Çağ (Urartu) evresi de saptanmıştır. Höyükten buluntu olarak yüzeyden toplanmış çanak çömlek parçaları rapor edilmiştir (Biber & Çavuşoğlu, 2011, s. 207).

7.4. Eretepe (Liz)

Muş ili, Bulanık ilçesinin 24 km. güneybatısında, Muş-Bulanık karayolu üzerindeki Eretepe (Liz) Belde merkezinde, beldenin doğu kesiminde yer alır (Biber & Çavuşoğlu, 2011, s. 212).

H. Biber başkanlığında 2009 yılında bölgede yapılan yüzey araştırması kapsamında tespit edilmiş ve incelenmiştir. Yüzeyden toplanan çanak çömlekler ışığında höyükte İlk Tunç Çağ, Orta Tunç Çağ, Erken Demir Çağve Ortaçağ dönemlerinin yanı sıra Orta Demir Çağ (Urartu) evresinin varlığı da saptanmıştır. Buluntu olarak höyük yüzeyinden toplanmış çanak çömlek parçaları rapor edilmiştir (Biber & Çavuşoğlu, 2011, s. 207).

7.5. Göztepe (Hesiya Deri)

Muş ili, Bulanık ilçesinin 17 km. güneyindeki Göztepe (Piran) Köyü'nün merkezinde yer alır. Höyük 230 m. çapında ve

dairesel yapılıdır. Konisinde büyük boyutlu bir tahribat çukuru bulunmaktadır (Biber & Çavuşoğlu, 2011, s. 209-210).

H. Biber başkanlığında 2009 yılında bölgede yapılan yüzey araştırması kapsamında tespit edilmiş ve incelenmiştir. Yüzeyden toplanan çanak çömlekler ışığında höyükte İlk Tunç Çağ, Erken Demir Çağ ve Ortaçağ dönemlerinin yanı sıra Orta Demir Çağ (Urartu) evresinin varlığı da saptanmıştır. Buluntu olarak yüzeyden toplanmış çanak çömlek parçaları rapor edilmiştir (Biber & Çavuşoğlu, 2011, s. 209-210).

7.6. Gümüşpınar (Pulur)

Muş ili, Bulanık ilçe merkezine 12 km. uzaklıktaki Gümüşpınar Köyü'nde yer alır. İlk olarak C. Burney ve M. S. Rothmann tarafından ziyaret edilmiştir. Daha sonra A. Özfirat tarafından 1999 yılında bölgede yapılan yüzey araştırması çerçevesinde tespit edilmiş ve incelenmiştir. Bunun akabinde H. Biber 2009 yılında bölgede yapmış olduğu yüzey araştırması kapsamında burayı tekrar ziyaret etmiştir. Yüzeyden toplanan çanak çömlekler ışığında höyükte Erken Transkafkasya Döneminden Ortaçağ'a kadar kesintisiz yerleşimin olduğu saptanmıştır (Özfirat, 2000, s. 193-197; Biber & Çavuşoğlu, 2011, s. 203-204).

Höyük kuzey-güney istikametinde 250 m., doğu-batı istikametinde 185 m., rakımlı olup kuzey kesimde 20 m., güney kesimde 10 m. yüksekliğe sahiptir. Güney ve doğusu yayvan kuzey ve batı yönlerde oldukça dik yapılı, düz konili bir höyüktür. Höyüğün üst kuzey kesiminde bu alandaki mimari yapıları kısmen tahrip etmiş bir su deposu, doğu ve güney eteklerinde ise köy konutları bulunmaktadır. Höyüğün kuzey üst bölümünde 70x80 cm. ölçülerinde, işçilikli ve yarı işçilikli kalker taşlarla örülmüş temel kalıntıları kare ve dikdörtgen planlı mekânlar yer almaktadır. Höyüğün diğer kesimlerinde de dağınık vaziyette iri ve işçiliksiz

taşlar bulunmaktadır. Buluntu olarak yüzeyden toplanmış çok sayıda çanak çömlek parçasının yanı sıra bir Urartu kemer parçası rapor edilmiştir (Özfırat, 2000, s. 193-197; Biber & Çavuşoğlu, 2011, s. 203-204).

7.7. İncesu

Muş ili, Bulanık ilçesinin, Elmakaya Beldesi'nin doğusunda, İncesu Deresi'nin doğu kenarında yer alır. H. Biber başkanlığında 2009 yılında bölgede yapılan yüzey araştırması kapsamında tespit edilmiş ve incelenmiştir. Yapılan araştırmada höyükte İlk Tunç Çağ ve Ortaçağ dönemlerinin yanı sıra Urartu döneminin varlığı da saptanmıştır (Biber & Çavuşoğlu, 2011, s. 208; Biber, 2013, s. 82).

Höyük 35x60 m. ölçülerinde, yaklaşık 20 m. yükseklikte doğu-batı yönünde oval yapılı, düz konilidir. Batı eteğinde 1,0 m.'den büyük boyutlu, beş sıra halinde günümüze ulaşan, bazalt taşlardan inşa edilmiş, 3,0-3,5 m. yükseklikte duvar yer almaktadır. Duvar tekniği Urartu dönemine aittir. Buluntu olarak yüzeyden toplanmış çanak çömlek parçaları rapor edilmiştir (Biber & Çavuşoğlu, 2011, s. 208; Biber, 2013, s. 82).

7.8. İyi Komşu (Doraka)

Muş ili, Malazgirt ilçesinin 60 km. kuzeydoğusundaki İyi Komşu Köyü'nün 300 m. kadar batısında, 1721 m. rakımlı batı doğu doğrultunda uzanan iki derenin birleştiği noktanın batısındaki alçak bir sırt üzerinde yer alır (Biber & Çavuşoğlu, 2013, s. 306). H. Biber başkanlığında 2010 yılında bölgede yapılan yüzey araştırması kapsamında tespit edilmiş ve incelenmiştir. Yüzeyden toplanan çanak çömlekler ışığında höyükte Erken Demir Çağ'ın yanı sıra ve Orta Demir Çağ (Urartu) döneminin varlığı da saptanmıştır (Biber & Çavuşoğlu, 2013, s. 306).

Höyüğün kuzey kesiminde düzlük bir tarla yer alır. Derelerin aktığı güney ve doğusu oldukça dik yapılıdır. Güney kesiminde sur izleri görülmekte, üst kesimlerde zayıf bir mimari izlenebilmektedir. Buluntu olarak yüzeyden toplanmış çanak çömlek parçaları rapor edilmiştir (Biber & Çavuşoğlu, 2013, s. 306).

7.9. Olurdere

Muş ili, Bulanık ilçesinin 35 km. güneybatısındaki Olurdere (Kopo) Köyü'nde, köyün hemen güney bitişiğinde yer alır. H. Biber başkanlığında 2009 yılında bölgede yapılan yüzey araştırmasında tespit edilmiş ve incelenmiştir. Yüzeyden toplanan çanak çömlekler ışığında höyükte İlk Tunç Çağ, Orta Tunç Çağ, Erken Demir Çağ ve Ortaçağ dönemlerinin yanı sıra Orta Demir Çağ (Urartu) evresinin varlığı da saptanmıştır (Biber & Çavuşoğlu, 2011, s. 212).

Höyük 240x260 m. çapında, dairesel yapılıdır. Doğu kesimde 32,0 m. yüksekliğe sahiptir. Batı kesimi kayalık olan höyüğün kuzey etekleri Alpaslan 1 Barajı göl suları altında, güney ve güneydoğusu hariç modern köy evleri altında kalmış durumdadır. Höyüğün batı ve güney eteklerinde, yarı işçilikli taşlardan örülmüş duvar kalıntıları bulunmaktadır. Buluntu olarak yüzeyden toplanmış çanak çömlek parçaları rapor edilmiştir (Biber & Çavuşoğlu, 2011, s. 212).

7.10. Tepeköy

Muş ili, Varto ilçesinin yaklaşık 22 km. güneyinde, Muş il merkezinin ise 45 km. kuzeyindedir (Biber & Çavuşoğlu, 2013, s. 307). Höyük ilk olarak K. Köten tarafından tespit edilmiştir. Daha sonra R. Rothmann burada inceleme de bulunmuştur. Bunun akabinde H. Biber başkanlığında 2011 yılında bölgede yapılan yüzey araştırması kapsamında tespit edilmiş ve incelenmiştir.

Yüzeyden toplanan çanak çömlekler ışığında höyükte İlk Tunç Çağ ve Ortaçağ dönemlerinin yanı sıra Orta Demir Çağ (Urartu) evresinin varlığı da saptanmıştır (Biber & Çavuşoğlu, 2013, s. 307).

Höyük kuzeydoğu kesimde 14 m., bat kesimde ise 14 m. yüksekliğe sahip, 35 m. çapında dairesel yapılıdır. Höyük konisinin çevresinde 1,20 m. kalınlığa sahip orta büyüklükte, çoğunlukla işçiliksiz taşlarla örülü sur denilebilecek bir duvar kalıntısı vardır. Buluntu olarak yüzeyden toplanmış çanak çömlek parçaları rapor edilmiştir (Biber & Çavuşoğlu, 2013, s. 307).

7.11. Üçtepe (Milbar)

Muş ili, Bulanık ilçe merkezinin güneydoğusunda ve ilçeye 9 km. uzaklıkta Üçtepe Köyü'nde yer alır (Biber & Çavuşoğlu, 2013, s. 307). İlk olarak C. Burney ve M. S. Rothmann tarafından ziyaret edilmiştir. Daha sonra A. Özırat tarafından 1999 yılında bölgede yapılan yüzey araştırması çerçevesinde tespit edilmiş ve incelenmiştir. Ayrıca H. Biber 2009 yılında bölgede yapmış olduğu yüzey araştırması çerçevesinde burayı tekrar ziyaret etmiştir. Yüzeyden toplanan çanak çömlekler ışığında höyükte Erken Demir Çağ ve Orta Çağ dönemlerinin yanı sıra Orta Demir Çağ (Urartu) evresinin varlığı da tespit edilmiştir (Biber & Çavuşoğlu, 2013, s. 203).

Höyük kuzey-güney istikametinde 245 m., doğu-batı istikametinde 210 m., ölçülerinde oval yapılıdır. Kuzey kesimindeki 5 m. derinliğinde, 8 m. genişliğinde ve yaklaşık 50 m. uzunluğundaki kuzey-güney doğrultulu kanal şeklindeki maden arama çukuru ve höyük konisindeki kaçak kazı çukurlarında yarı işçilikli bazalt taşlara rastlanmıştır. Buluntu olarak yüzeyden toplanmış çok sayıda çanak çömlek parçası ile höyük konisindeki çukurlarda iskelet parçaları ve boncuk rapor edilmiştir.

8. Van

Urartu Krallığı'nın merkezi durumundaki Van ilinde Urartu evresinin saptandığı höyükler arasında Dilkaya, Çelebibağı, Karagündüz, Van Kalesi Höyüğü, Adır, Arın, Dibekdüzü ve İremir I yer almaktadır.

8.1. Dilkaya

Van Gölü'nün doğu kıyısında, 34 km. güneyde, Dilkaya Köyü sınırları içerisinde yer alır (Çilingiroğlu, 1987, s. 229). Höyükte, kazı çalışmaları 1984-1991 yılları arasında A. Çilingiroğlu'nun başkanlığında gerçekleştirilmiştir (Çilingiroğlu, 1987, s. 229-249). Kazılar sonucu, höyükte birçok tabaka saptanmıştır. Yapılan çalışmalarda höyüğün II. tabakası Orta Demir Çağ (Urartu) dönemi olarak incelenmiştir (Çilingiroğlu, 1987, s. 229-249).

Dilkaya Höyüğü'nde sınırlı sayıda mimari kalıntı ele geçmiştir. Orta Çağ yerleşmesi ile büyük oranda tahrip olan Demir Çağ kalıntıları, Urartu Krallığı ile çağdaştır. Mimari kalıntılar içerisinde ele geçen çanak çömlek buluntuları da bunun kanıtıdır. Taş temel üzerinde kerpiç duvarların yükseldiği bu dönemde planı tam olarak saptanabilen bir yapı yoktur. Tahrip olan kalıntılardan anlaşıldığı kadarıyla tepenin en üst noktasında, tabanı taş ile kaplı anıtsal bir yapı vardır. Söz konusu yapının güney sınırında, kalınlığı 2 m.'yi bulan ve doğu-batı doğrultusunda uzanan anıtsal bir duvar dikkat çekmektedir. Söz konusu duvar, tepenin üzerinde yer alan ve Ortaçağ'a ait olan ancak günümüze hiçbir kalıntısı ulaşmamış bir kilise tarafından tahrip edilmiştir (Çilingiroğlu, 1993, s. 475-476).

Höyükte ele geçen buluntuların önemli bir bölümünü de Demir Çağ malzemesi oluşturmaktadır. Ele geçen Orta Demir Çağ, yani Urartu Dönemine ait kaplar arasında çanaklar, kâseler, çömlek

ve küpler bulunmaktadır. Çanak ve kâseler çoğunlukla keskin profillidir. Katkısız ya da kum ve küçük taşçık katkılı, kırmızı hamurludurlar. Hamurlarının renginde astarlı olup iyi bir şekilde pişirilmiş ve açkılanmışlardır. Kaliteli bu tür kapların yanı sıra; keskin profilli, kaba yapılı kâse ve çömlek parçaları da ele geçmiştir. Bu tür kaplar çarkta yapılmışlardır (Çilingiroğlu, 1993, s. 472-473). Höyükte çanak çömlekler dışında, Urartu dönemine ait bir tunç kemer parçası da rapor edilmiştir (Çilingiroğlu & Derin, 1988, s. 408).

8.2. Çelebibağ

Van ilinin Erciş ilçesinin 12 km. batısında, Çelebibağ Beldesi'nin 1 km. kadar güneydoğusunda, Eski Erciş Kalesi'nin 1 km. kuzeybatısında, Van Gölü'nün kıyısında, Zilan Çayı deltasında yer almaktadır. Çelebibağ Höyüğü; bir Ortaçağ yerleşmesi olan Eski Erciş Kalesi'nin (19. yüzyılın ilk yarısı) ve 1992 yılına kadar da Çelebibağ Beldesi'nde yaşayan halkın mezarlık alanı olarak kullanılmıştır. Düz bir arazide yer alan höyük, küçük oval bir tepe şeklinde yükselerek yaklaşık 10 m. yükseklik ve 150x200 m. Ölçülerindedir (Çavuşoğlu, 2011, s. 1).

Höyükteki kazı çalışmaları, 1992-1995 yılları arasında A. Uluçam başkanlığında, İslami dönem Ortaçağ mezarları üzerinde gerçekleştirilmiş olup dört sezon sürmüştür. Höyük yüzeyi tamamen İslami Dönem mezarlarıyla kaplıdır. Alanın belli yerlerinde yapılan çalışmalarla Ortaçağ mezarlarının bir bölümü açığa çıkarılmıştır (Çavuşoğlu, 2011, s. 1). Ancak höyükte yapılan çalışmalar sonucu, gerek yüzeyden toplanan ve gerekse sondajlardan elde edilen çok sayıdaki çanak çömlek malzemeden yola çıkılarak burada İlk Tunç Çağı (Karaz), MÖ II. bin, Erken Demir Çağ ve Urartu Dönemi evrelerinin olduğu da saptanmıştır (Çavuşoğlu, 2011, s. 1-2).

Höyükte gerçekleştirilen kazı çalışmaları İslami dönem Ortaçağ mezarları üzerine yapıldığında Urartu dönemi mimarisi hakkında bilgi bulunmamaktadır. Ancak Urartu dönemine ait fazla sayıda ele geçen çanak çömlekler söz konusudur. Çanak çömleklere ait örnekler; sondaj çalışmaları ve yüzeyden toplanan malzemeden elde edilmiştir. Çanak çömlek parçaları; Orta Demir Çağı'nın klasik olan Urartu kırmızı açkılı örneklerinden oluşmaktadır. Bunun dışında; kahve-kiremit rengi mal da söz konusudur. Bunlar, kahve-kiremit hamurlu ve hamurunun renginde astarlı ve açkılıdırlar. Çanak çömlekler iyi, orta ve kötü pişmiş olabilmektedirler. Genellikle ince kum katkılıdırlar. Çanaklar; keskin karınlılar ve yuvarlak gövdeliler olmak üzere iki grupta incelenebilirler. Keskin karınlı çanaklar, açık ağızlı ve ağız kenarları dışa doğru çekiktir. Yuvarlak gövdeli çanaklar ise kapalı ağızlı ve basit ağız kenarları kalınlaştırılmıştır. Kahve-kiremit mal grubu içinde depo küplerine (Pithos) ait olan gövde parçalarının dış yüzleri, kabartma tekniğinde bezelidir. Urartu dönemine ait kırmızı açkılı mallar, Urartu merkezlerinde rastlanılan klasik mal ve formların tekrarı şeklindedir (Çavuşoğlu, 2011, s. 6-7).

8.3. Karagündüz

Van il merkezinin 35 km. kuzeydoğusunda; Van-Özalp karayolunun 28. km.'sinde yer alan Erçek'ten batıya doğru demir yolu aşıldıktan sonra 6 km.'lik bir yolla, merkez ilçeye bağlı Karagündüz Köyü'nde yer almaktadır. Erçek Gölü'nün kuzeydoğu kıyılarında, göl sularının yükselmesi sebebiyle bir ada durumundadır. Höyük, 75x50x5 m. boyutlarındadır (Sevin & Kavaklı, 1995, s. 337-338). Höyük, ilk kez 1956 yılında, İngiliz bilim adamı C.A.Burney'in araştırmaları sonucu saptanmıştır. Erçek Gölü sularının giderek yükselmesi sebebiyle ilk kurtarma kazıları 1992 yılında nekropol alanında başlamış olup, 1994 yılında höyük alanında kazılar yoğunlaştırılmıştır. İlk olarak 1992 yılında başlayan kazılar; İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Van

Bölgesi Tarih ve Arkeoloji araştırmaları Merkezi ile Van Müze Müdürlüğü'nün ortaklaşa kurdukları bir ekip tarafından gerçekleştirilmiştir (Sevin & Özfırat, 2000, s. 168).

Karagündüz Höyüğü'nde yapılan çalışmalar sonucu, Ortaçağ'dan Erken Transkafkasya Dönemi'ne kadar uzanan 7 yapı katının varlığı saptanmıştır. Bu yapı katlarından 4a ve 4b Orta Demir ağ (Urartu) dönemine aittir (Sevin et al., 2000, s. 409-410).

Höyüğün 4. yapı katında dikkat çekici bir yapı kompleksinin varlığı saptanmıştır. Kuzeydoğ-u-güneybatı yönünde uzanan bu yapı kompleksi, kalınlığı 1.40-1.00 m. ölçülerinde olan taş temelli duvarlara sahiptir (Sevin & Özfırat, 2000, s. 171). Planı tam olarak belirlenemeyen bu yapıda, tabanı kısmen taş döşeli bir avlu ile kapalı bölümler bulunmaktadır. Bu avlu, bu yapı kompleksinin tipik bir Urartu yapısı olduğ-unun kanıtıdır. Yaklaşık 400 m² lik bir alana yayılan bu yapı, en az 2 evrelidir (Sevin et al., 1998, s. 577).

Urartu yerleşiminin görüldüğü 4. yapı katında yapılan kazı çalışmaları sonucu; pişmiş topraktan ağırşak, kornalin ve mavi renkli boncuklar, tunç yüzük ve halkalar ile yine tunçtan bir levha ele geirilmıştir. Yine Urartulu özellikler gösteren biri tunç diğ-eri de siyah taştan olmak üzere iki mühür ortaya çıkarılmıştır (Sevin & Özfırat, 2000, s. 171). Ele geçen çanak-çömlek grubunu ise; parlak kırmızı açkılı yonca ağızlı testiler, yüksek ayaklı kaplara ait parçalar ve basit ağız kenarlı ya da dışa kalınlaştırılmış ağız kenarlı çanaklar oluşturmaktadır. İçe dönük ağız kenarlı düz dipli çanaklar; şişkin karınlı, dışa çekik ağız kenarlı ve boyunsuz çömlekler yoğunluktadır. Bunlardan bazılarının dip kısmına yakın bölgede, Urartu ömlekiliğinden bilinen işaretler yer almaktadır (Sevin & Özfırat, 2000, s. 171).

8.4. Van Kalesi Höyüğü

Van ili, Tuşpa Belediyesi sınırları içerisinde, Van Gölü'nün kenarında yer alan Van Kalesi'nin 70 m. kadar kuzeyinde uzanan tepenin batı ucunda yer alır (Konyar, 2012, s. 409). Burada bir yerleşim olduğu ilk kez 1939 yılında K. Lack'in kazılarıyla anlaşılmıştır. 1956 yılında C. A. Burnye'in bölgede yaptığı araştırmalarda höyük "Van Kale Höyüğü" olarak kaydedilmiştir. Höyük 1959 yılında A. Erzen ve ekibi tarafından incelenmiştir. 1989-1991 yılları arasında T. Tarhan burada üç sezon kazı yapar. 2010 yılı itibariyle E. Konyar başkanlığındaki bir ekip tarafından höyükte kazılar devam ettirilmektedir. Yapılan kazı çalışmalarında höyüğün İlk Tunç Çağ'ından itibaren yerleşim gördüğü saptanmıştır (Konyar, 2011, s. 146-166).

Höyük doğu-batı yönünde alçak bir sırt görünümündedir. Bu yaygın uzantı 1 m. kadardır. Ortalama genişliği 70 m. kadardır. Batıya Van Gölü'ne doğru gittikçe yükselir ve bu kesimde yüksekliği 7 m.'yi bulur. Urartu dönemini temsil eden yapı katları iki evrelidir. Burada 25 mekân gün ışığına çıkarılmıştır. Bazı mekânların tabanları kerpiç bloklarla kaplıdır, taş olan kesim ise bir orta avludur. Taş temeller 95 m. kalınlığındadır. M.Ö. 7. yüzyıla tarihlenen geç evre yapı katı ise Orta Çağ'da yoğun bir gömü faaliyeti nedeniyle ağır tahribata uğramıştır (Tarhan, 1985, s. 297-355; Tarhan, 2000, s. 198-199; Tarhan, 2004, s. 99-100). 2010 yılında E. Konyar tarafından, 1989-1991 yılında M. Taner Tarhan başkanlığındaki kazılarda açılmış olan ve "Bey Konağı" olarak tanımlanan yapı katı temizlenmiş ve tekrar değerlendirilmiştir. Yapılan çalışmada Urartu döneminin bu alanda iki yapı katından oluştuğu saptanmıştır. Bu iki yapı katı arasında mimari anlamda bazı farklılıklar bulunmaktadır. Özellikle erken yapı katı olarak tanımlanan tabakada bulunan mekânların tek sıra taştan oluşan temel yapıları ve üzerinde yer alan kerpiç duvarları bir sonraki yapı katında yer alan ve temeli üç dört sıra taştan oluşan duvarlardan farklıdır. Gerek mimari yapıları, duvar genişlikleri ve gerekse iki

duvarın temel seviyeleri arasında yer alan 50 cm’lik dolgu tabakası ve buradan gelen çanak çömlek parçaları iki yapı katının tanımlanmasında önemli veriler sunmuştur. Açmanın güneybatısındaki eski kazı döneminde açılan evlerle çağdaş ve üç-dört sıra taş temelden oluşan ve kalınlığı 1 metreyi aşan duvar doğuya doğru erken yapı katı olarak tanımladığımız, tek sıra taş temelli yapının tam köşe noktasına denk gelmekte olup üstten bu duvarı kesecek şekilde oturtulmuştur (Konyar, 2011, s. 155-158; Konyar, 2012, s. 416-419).

Höyükte çanak çömlek parçalarının yanı sıra 2010 yılı kazılarında bir bulla, damga kısmında kanatlı, arkaya doğru kıvrılan uzun boynuzlu, çatal dilli ve ayakları toynaklı, mitolojik/karışık bir hayvanın betimlendiği su mermerinden damga mühür de rapor edilmiştir (Konyar, 2012, s. 417).

8.5. Adır

Höyük, Van ilinin 46 km. kuzeyinde, Adır Köyü ile Esenpınar Köyleri arasında yer alan Yukarı Adır Barajı’nın 1 km. kuzeydoğusunda yer alan Aşağı Adır Barajı’nın 500 m. kadar kuzeyinde yer alır (Belli, 1998, s. 173). O. Belli tarafından “Doğu Anadolu Bölgesi’nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması” projesi çerçevesinde 1996 yılında tespit edilmiş ve incelenmiştir. Yapılan çalışmada höyüğün İlk Tunç Çağı’ndan Ortaçağ’a kadar kesintisin yerleşim gördüğü saptanmıştır (Belli, 1998, s. 173).

Doğu-batı doğrultusunda yayılan höyük, 164 m. uzunluğunda ve ortalama 24 m. yüksekliğindedir. Höyükte kerpiç yapıların üzerine ve höyüğün üst kısmına doğru iri andezit taşlardan yapılmış kale ve konut duvarları vardır (Belli, 1998, s. 173-174).

Yapılan çalışmada buluntu olarak höyük yüzeyinden bol sayıda çeşitli dönemlere ait çanak çömlek parçaları rapor edilmiştir (Belli, 1998, s. 174).

8.6. Arın

Höyük, Van Gölü Havzası'nda Süphan Dağı'nın kuzey eteklerinden gelen suların aktığı Kilise vadisinde yer alır. A. Özfirat tarafından bölgede 1999 yılında yapılan yüzey araştırması çerçevesinde tespit edilmiş ve incelenmiştir. Yapılan çalışmada buluntu olarak yüzeyden toplanmış az sayıda çanak çömlek parçalarından yola çıkılarak Urartu dönemine tarihlendirilmiştir (Özfirat & Marro, 2004, s. 240).

8.7. Dibekdüzü

Van ilinin 20 km. kuzeyinde, Van-Ağrı karayolunun 3 km. batısında, bugünkü modern köy yerleşimi olan Alaköy'ün 4 km. güneydoğusunda ova içinde yer alır (Abay, 2009, s. 67-85).

Höyük, Ege Üniversitesi Bilimsel Araştırma projeleri kapsamında desteklenen ve yürütücülüğü E. Abay tarafından yapılan “Urartu Ana yurdunda Toplum Yapısı ve Yerleşimler” başlıklı proje kapsamında 2007 yılında tespit edilmiş ve incelenmiştir. Yapılan incelemede höyüğün Geç Kalkolitik Çağ'dan Geç Demir Çağı'na kadar kesintisiz yerleşim gördüğü saptanmıştır (Abay, 2009, s. 67-85).

Doğudan, batıdan ve kuzeyden oldukça geniş verimli tarım alanları ile çevrelenmiş olan yerleşim ova seviyesinden yaklaşık 15 m. yüksekliğe ve 2 hektarlık bir büyüklüğe sahiptir. Yerleşimin kuzey tarafı doğu-batı yönünde uzanan yol yapımı çalışmaları sebebi ile oldukça tahrip edilmiştir. Söz konusu tahribat sonucunda yerleşimin kuzey kesitinde büyük depo kapları görünür durumdadır. Yerleşimin batı kısmı ovadan oldukça dik bir açı ile

yükselirken, yerleşimin doğu ve güney kısmı meyilli olarak ovaya doğru alçalmaktadır (Abay, 2009, s. 67-85).

Yerleşim yerinde diğer dönemlere ait çanak çömlek parçalarının yanı sıra Urartu dönemine ait kırmızı perdahlı saray seramiği olarak adlandırılan çanak çömlekler ile çark yapımı ve yüksek bir teknoloji ürünü olduğu belli olan bu mal grubunun yanında yine çarkta yapılmış, devetüyü renkli, perdahlı mal grupları da rapor edilmiştir (Abay, 2009, s. 67-85).

8.8. İremir I

Van İli, Gürpınar İlçesi'nde, Çavuştepe Kalesi yakınında yer alır. C. Burney 1956 yılında bölgede yaptığı araştırmada tespit etmiştir. Höyük üzerinde Urartu dönemine ait kale mimari kalıntıları bulunmaktadır. Buluntu olarak çanak çömlek parçaları rapor edilmiştir (Burney, 1957, s. 43).

Değerlendirme ve Sonuç

Eski Yakındoğu ve Anadolu'da ortaya çıkan; askeri, ekonomik ve sosyo-kültürel açıdan önemli gelişmeler kaydeden Urartular'ın bu başarıyı sağlamasında, kurulu olduğu coğrafyanın olumlu sayılabilecek bir katkısı olmamıştır. Bu sebeple de Urartulular, bu coğrafyaya egemen olabilmek amacıyla, birer mühendislik harikası olan imar faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bu imar faaliyetlerinden en bilinenleri ise inşa etmiş oldukları kalelerdir. Urartulular'ın kurmuş oldukları bu kaleler, genellikle yüksek kayalık alanlar üzerinde konumlandırılmış olup bunların höyük olarak adlandırılan yerleşim alanları üzerinde de kurulanları bilinmektedir. Urartu Krallığı'nın kurulu olduğu coğrafyada; höyükler üzerinde yer alan yerleşim dokusu her ne kadar yüksek alanlarda kurulmuş kaleler kadar araştırılmış olup yeterli bilgi sağlıyor olmasa da yapılan bazı kazı ve yüzey araştırması çalışmalarından birtakım bilgiler edinebilmekteyiz.

Höyüklerin yayılım alanına bakıldığında, krallığın egemen olduğu ve merkezini oluşturan Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Van ili başta olmak üzere Muş, Malatya, Erzincan, Erzurum, Elazığ, Ağrı ve Bingöl illerinde rastlanmaktadır. Ancak bu iller içerisinde Van ve Muş illerinde yoğun bir höyük kullanımı söz konusudur. Yinede bu durum diğer illerde höyüklerin az olduğu anlamına gelmemelidir. Yapılacak bilimsel araştırmalar neticesinde buralarda da yeni höyükler keşfedilebilir. Höyüklerin bir kısmı yapılan kazı çalışmaları bir kısmı da yüzey araştırmaları sonucu bilinmektedir. Kazı ve araştırmalar sonucu elde edilen mimari kalıntılar, seramik buluntu grupları ve buluntuların; çeşit, malzeme ve yapım tekniği açısından benzer özellikler sergiledikleri anlaşılmıştır.

Yapılan kazı ve yüzey araştırmalarında tespit edilmiş olan höyüklerde sadece Urartu devletinin yerleşmediği tespit edilmiştir. Ayrıca elde edilen veriler ışığında söz konusu höyüklerin Geç Kalkolitik Çağ'dan Ortaçağ'a kadar çeşitli dönemlerde de yerleşim gördüğü saptanmıştır.

Kazısı yapılmış höyüklerde mimari kalıntılar ortaya çıkarılmıştır. Bu mimari kalıntıların inşasında genel olarak taş temel üstü kerpiç kullanılmıştır. Yine kazısı yapılmış höyüklerden Giriktepe'de saray ve bununla bağlantılı mekânlar; ortaya çıkarılmıştır. Bu mekânlar arasında; taht odası, mutfak ve ocağın bulunduğu kiler ve oturma odası yer almaktadır. Ayrıca yerleşim alanlarında dikkati çeken bir diğer özellik ise; su kaynaklarının temini için inşa edilen tünel ve suların toplanmasını sağlayan çukurların yanı sıra atık suyun atılmasını sağlayan kanallardır. Bu tip öğeler de; yine Giriktepe, Habibuşağı, Köşkerbaba ve Gümüşpınar gibi höyüklerden bilinmektedir.

Höyük yerleşimleri arasında en çok dikkati çeken merkez ise; Erzincan'da yer alan Altıntepe'dir. Altıntepe; apadanası,

tapınağı ve açık hava kutsal alanıyla diğer höyük yerleşimlerinin en gelişmiş örneğini sergileyerek ayrı bir önem arz etmektedir. Burada yer alan tapınak yapısı, diğer Urartu merkezlerinden bilinen köşeleri rizalitli tapınaklarla ve içindeki *cella*'sıyla benzer özellikler göstermektedir. Yine diğer yerleşimlerden bilinen ancak höyük yerleşimlerinden farklı olarak açık havada tapınımın yapıldığı bir kutsal alan yer almaktadır. Bu merkezden elde edilen mimari veriler de, buranın farklı bir yerleşim olduğunun kanıtıdır. Üzerinde çalıştığımız konu içerisinde ele alınan merkezler, mimari açıdan, gerek tahribat ve gerek çalışmaların yetersizliği nedeniyle çok az veri sağlamaktadır. Ancak Altıntepe, farklılık gösteren mimari yapısı ve bulgularıyla gelişmiş bir mimari yapının varlığını sergilemektedir.

Höyüklerde yapılan çalışmalarda en çok karşılaşılan buluntu grubunu, *in-situ* ya da parçalar halinde ele geçmiş çanak-çömlekler ve çanak çömlek parçaları oluşturmaktadır. Çanak-çömlekler genel anlamda, diğer Urartu yerleşimlerinden ele geçenlerle aynı özellikler gösterir. Parlak kırmızı ağızlı çark yapımı çanak-çömlekler, höyük türü yerleşmelerde de belirgindir. Bunlar genellikle çizgi, kabartma ve boya bezemelidirler. En yaygın formlar arasında; yonca ağızlı testiler, akıtacaklı kaplar, çift tutamaklı çanaklar, matara biçimli kaplar, yüksek kaideli çanaklar, halka dipli, keskin omuzlu, yuvarlak gövdeli, içe veya dışa dönük ağız kenarlı çömlekler ve depolama küpleri yer almaktadır.

Çanak-çömlek dışında en çok karşılaşılan bir diğer buluntu grubunu da; metalden yapılmış eserler oluşturmaktadır. Bu buluntu grubundan elde edilen eserler de yine diğer Urartu yerleşimlerinden elde edilen örneklerle yapım tekniği, çeşit ve kullanım amacı yönünden genel olarak benzer özellikler sergilemektedir. Bu buluntu topluluğunda en çok karşılaşılan eserler arasında; başta küpeler olmak üzere altından yapılmış süs eşyaları, metalden yapılmış boncuklar, metal kazan ve boğa başı, bronz kemer ve

miğferler, demirden yapılmış silahlar, mızrak uçları, pişmiş topraktan ağırşaklar, çeşitli figür ve bezemelere sahip mühürlerin yanı sıra balık avcılığına ilişkin ortası delik nesneler yer almaktadır.

Eldeki verilerden Urartular'ın, yüksek kayalıklar üzerinde kurulu kaleler kadar yoğun olmasa da höyük türü yerleşimleri de kullandıkları anlaşılmaktadır. Urartular'ın höyükleri seçerken birtakım etmenleri dikkate aldıkları gözlenmiştir. Yerleşimin kurulacağı höyüğün özellikle stratejik konumu, toprakların verimliliği, savunulabilirliği ve su kaynaklarına yakınlığı gibi konular dikkatlice düşünülmüştür. Kalelerin daha çok savunmayı kolaylaştıran güvenliğe yönelik inşa edilip etrafının sur duvarlarıyla kuşatıldığı görülmektedir. Ancak höyüklerde yapılan yerleşimlerde asıl amacın bu doğrultuda olmadığı anlaşılmıştır. Höyüklerde savunmanın iki şekilde sağlandığı görülmektedir: Savunma; Ağrı-Çetenlihöyük ve Erzurum-Puruttepe'de olduğu gibi inşa edilen sur duvarlarıyla sağlanmış ya da Elazığ-Habibuşağı Höyükte olduğu gibi kendiliğinden doğal bir savunmaya sahip alanlar tercih edilmiştir.

Urartular'ın höyükleri yerleşim alanı olarak seçerken dikkat ettikleri bir diğer önemli husus da, su kaynaklarına yakınlık ve bunun temini olmuştur. Yerleşme yeri seçilirken; Elazığ-Norşuntepe, Küçük Höyük, Van-Çelebibağ ve Malatya-Köşkerbaba gibi yerleşmelerde olduğu gibi höyüğün yakınından geçen doğal bir su kaynağının olmasına özen gösterilmiş ya da Ağrı-Giriktepe, Elazığ-Habibuşağı ve Muş-Gümüşpınar'da olduğu gibi su toplama amaçlı depo çukurlarının inşa edildiği gözlenmiştir.

Höyük türü yerleşimlerin kalelerdeki üst düzey krali yaşamdan ziyade daha çok alt kesime ait kişilerin yaşamsal alanı olduğu düşünülmektedir. Çünkü höyüklerde üst düzey kişilerin yaşadığı mekânlara ilişkin izlere rastlanmamıştır. Ancak Altıntepe'de yer alan apadana ve tapınak ile Giriktepe'deki, bir

beye ait olabileceği düşünölen saray yapısını bu görüşün dışında tutmak gerekir. Bu türde örneklerin azlığı ve elde edilen verilerden, höyüklerin daha çok yaşamsal faaliyetler açısından yerleşim gösterdiği görüşünü desteklemektedir.

Sonuç olarak, höyük türü yerleşmelerden elde edilen veriler ve bundan sonra yapılacak araştırmaların, MÖ. 9-7. yüzyıllarda Doğu Anadolu merkezli kurulan bu krallığın kültürel açıdan değerdendirilmesine olumlu katkıları sağlayacaktır.

Kaynakça

Abay, E. (2009). Dibekdüzü Van/Ayanis Kalesi yakınında bir höyük yerleşimi. In H. Sağlamtimur et al. (Eds.), *Altan Çilingiroğlu'na armağan: Yukarı Denizin kıyısında Urartu Krallığı'na adanmış bir hayat / Studies in honour of Altan Çilingiroğlu: A life dedicated to Urartu on the shores of the Upper Sea* (pp. 67–85). Arkeoloji ve Sanat.

Ayman, İ. (2013). *Urartu Krallığı'nın yayılım alanı içerisinde yer alan yerleşim tipleri* [Unpublished doctoral dissertation]. İstanbul Üniversitesi.

Balkan, K. (1960). Patnos yakınında Aznavurtepe'de bulunan Urartu tapınağı ve kitabeleri. *Anatolia*, V, 137–158.

Balkan, K. (1964). Patnos'ta keşfedilen Urartu tapınağı ve Urartu sarayı. *Atatürk Konferansları*, I, 235–243.

Belli, O. (1998). 1996 yılı Doğu Anadolu Bölgesi'nde baraj ve sulama sisteminin araştırılması. *15. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2, 163–198.

Biber, H. (2013). Muş-Bulanık'ta Demirçağ merkezleri. In O. Tekin, M. H. Sayar, & E. Konyar (Eds.), *Tarhan armağanı: M. Taner Tarhan'a sunulan yazılar / Essays in honour of M. Taner Tarhan* (pp. 82–91). Ege Yayınları.

Biber, H., & Çavuşoğlu, R. (2011). Muş ili ve ilçeleri 2009 yılı arkeolojik yüzey araştırması (Demir Çağları). *28. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2, 201–224.

Biber, H., & Çavuşoğlu, R. (2013). 2011 yılı Muş-Malazgirt arkeolojik yüzey araştırması. *30. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2, 303–320.

Bilgi, Ö. (1982). Köşkerbaba Höyük 1981 yılı çalışmaları. *IV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 89–95.

Bingöl, A., Ceylan, A., Topaloğlu, Y., & Günaşdı, Y. (2010). 2008 yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır illeri yüzey araştırması. *27. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2, 375–399.

Ceylan, A. (2008). *Doğu Anadolu araştırmaları: Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*. Güneş Vakfı Yayınları.

Çavuşoğlu, R. (2011). Eski Erciş-Çelebibağ Höyüğü Tunç ve Demir Çağı tabakaları üzerine bir değerlendirme. *Höyük*, 3, 1–14.

Çilingiroğlu, A. (1987). Van-Dilkaya Höyüğü kazısı. *9. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, 229–249.

Çilingiroğlu, A. (1993). Van-Dilkaya Höyüğü kazıları kapanış. *14. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, 463–493.

Çilingiroğlu, A. (1997). *Urartu Krallığı tarihi ve sanatı*. Ege Üniversitesi Yayınları.

Darga, M. (1980). Şemsiyetepe kazıları. *2. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 27–30.

Genç, B. (2008). *Yazılı belgeler ve arkeolojik kalıntılar ışığında Urartu Krallığının batı yayılımı* [Unpublished master's thesis]. Yüzüncü Yıl Üniversitesi.

Hauptmann, H. (1970). Norşuntepe 1968 kazıları ön raporu. In *1968 yaz çalışmaları / 1968 summer work* (pp. 103–131).

Hauptmann, H. (1972). Norşuntepe kazıları, 1970. In *Keban Projesi 1970 çalışmaları / Keban Project 1970 activities* (pp. 87–119).

Hauptmann, H. (1974). Norşuntepe kazıları, 1971. In *Keban Projesi 1971 çalışmaları / Keban Project 1971 activities* (pp. 71–82).

Huntington, E. (1901). Weitere Berichte über Forschungen in Armenien und Commagene. *AfE*, 33, 173–209.

Işık, K. (2008). *Patnos ve çevresinin erken ve orta Demir Çağ yerleşim dokusu* [Unpublished master's thesis]. Yüzüncü Yıl Üniversitesi.

Konyar, E. (2011). Excavations at the mound of Van Fortress/Tuşpa. *Colloquium Anatolicum / Anadolu Sohbetleri*, X, 147–166.

Konyar, E. (2012). Van-Tuşpa aşağı yerleşmesi ve Van Kalesi Höyüğü kazıları. 33. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, III, 409–428.

Köroğlu, K. (1996). *Urartu Krallığı döneminde Elazığ (Alzi) ve çevresi*. Yapı Kredi Yayınları.

Öğün, B. (1983). Habibuşağı kazısı, 1982. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, V, 237–238.

Önder, B. (1986). Fırat Nehri kenarında bir Urartu yerleşmesi. IX. *Türk Tarih Kongresi*, I, 317–332.

Özdoğan, M. (2005). *Aşağı Fırat Havzası 1977 yüzey araştırmaları*. İtalyan Kültür Merkezi Basımevi.

Özfırat, A. (2000). 1998 yılı Bitlis-Muş illeri yüzey araştırması: Tunç ve Demir Çağları. *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2, 193–211.

Özfırat, A., & Marro, C. (2004). Pre-Classical survey in Eastern Turkey: Second preliminary report: The Erciş region. *Anatolia Antiqua / Eski Anadolu*, XII, 227–265.

Özfırat, A., & Marro, C. (2007). 2004 yılı Van, Ağrı ve Iğdır illeri yüzey araştırması. *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, 7, 1–20.

Özfırat, A. (2008). Van, Ağrı ve Iğdır illeri yüzey araştırması, 2006. 25. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, I, 205.

Özfırat, A. (2009). Van Gölü Havzası yüzey araştırması: Patnos Ovası Demir Çağ yerleşimleri. In H. Sağlamtimur et al. (Eds.), *Altan Çilingiroğlu'na armağan: Yukarı Denizin kıyısında Urartu Krallığı'na adanmış bir hayat / Studies in honour of Altan Çilingiroğlu: A life dedicated to Urartu on the shores of the Upper Sea* (pp. 457–488). Arkeoloji ve Sanat.

Salvini, M. (2006). *Urartu tarihi ve kültürü* (B. Aksoy, Trans.). Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Sevin, V. (1986). Malatya, Elazığ, Bingöl illeri yüzey araştırması 1985. IV. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 279–300.

Sevin, V. (1995). *Arkeolojik kazı sistemi el kitabı*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Sevin, V. (1998). Elazığ-Bingöl yüzey araştırması 1988. VI. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 455–478.

Sevin, V. (2011). Urartu Devleti. *Arkeo Atlas*, I, 466–476.

Sevin, V., & Kavaklı, E. (1995). Karagündüz Höyüğü ve nekropolü 1994 yılı kurtarma kazıları. *17. Kazı Sonuçları Toplantısı, I*, 337–363.

Sevin, V., Kavaklı, E., & Özırat, A. (1998). Karagündüz Höyüğü ve nekropolü 1995-1996 yılı kurtarma kazıları. *19. Kazı Sonuçları Toplantısı, I*, 409–421.

Sevin, V., Kavaklı, E., & Özırat, A. (2000). Karagündüz Höyüğü 1998 yılı kurtarma kazıları. *21. Kazı Sonuçları Toplantısı, I*, 409–421.

Sevin, V., & Özırat, A. (2000). Van-Karagündüz kazıları. In *Türkiye arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi* (pp. 168–172). İstanbul Üniversitesi.

Tarhan, T. (1985). Van Kalesi'nin ve Eski Van Şehri'nin tarihi-milli park projesi üzerinde ön çalışmalar (I): Anıt yapılar. *III. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 297–355.

Tarhan, T. (2004). Urartu başkenti Tuşpa: Van Kalesi / The Urartu capital Tushpa: Van Citadel. In O. Belli (Ed.), *Urartu: Savaş ve estetik / Urartu: War and aesthetics* (pp. 85–101). Yapı Kredi Yayınları.

